

AJALOO LINE AJAKIRI

Fr. R. Kreutzwaldi nim.
Eesti NSV Riiklik
Raamatukogu

SP, 9219

N° 2 **1927**
KUUES AASTAKÄIK
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

P. BAUMAN / A. R. CEDERBERG / R. KLEIS
H. KRUIIS / J. KÖPP / O. LIIV / H. SEPP / J. VASAR

SISU:

Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost. II. *A. R. Cederberg.*

Kes olid ilmaajaloo vanimad meresõitjad? II. *A. Pridik.*

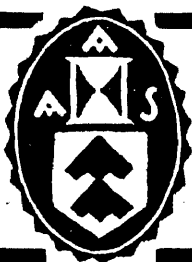
Lõpuaruanne kaevamiste kohta Tartu Doomevaremete pikihoones.

O. Freymuth.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus a. 1926/1927. *H. Ottenson.*

Varia.

Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost.

II.

Pärnu ülikool sõja-aastail 1700/1701.

Liivimaa ülikool, mis aastast 1690 peale Tartus asunud, viidi suvel 1699. a. Pärnu üle. Ülikooli kantsler, Liivi kindralkuberner Erik Dahlberg tuli otsekohe selle järel, kui ülikool kõigi oma instituutide ja asutustega oli Pärnu saabunud, ülikoolilinna, võttis osa konsistoriumi istungist, kuulas ära sooviavaldused, mis ülikooli rektoril ja konsistoriumi liikmeil oli esitada, ja lubas heatahtlikult teha kõik, mis tema võimuses, et neid soove ja palveid täide viia¹). Sügisel 1699. a. peeti Pärnus pidulik promotsioon, mil 10 filosoofia kandidaati promoveeriti filosoofia magistriteks, ja ülikoolitöö hakkas jälle täie hooga peale.

Pärnu ülikool ei olnud professorite arvult väga suur, aga ka mitte, ajaolusid silmas pidades, just väga väike. Professoreid oli peale rektori 10 ordinaariust, kelledest üks, nimelt õigusteaduse professor Olof Hermelin, oli parajasti Rootsi asunud, nii et tema professuur vabaks sai. Esimeseks Pärnu ülikooli rektoriks oli *professor eloquentiae et poeseos Michael Dau*²), professoriteks teoloogid Olavus Moberg, *professor primarius*, ning Laurentius Molin ja Gabriel Skragge, arstiteaduse professor Dr. Laurentius Braun ning filosoofiateaduskonna professorid *prof. ling. orient. et graecae Daniel Eberhard*,

¹) Vrdl. meie kirjutist „Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost. I. Kindralkuberner Erik Dahlberg ja Pärnu ülikool aastal 1699“, (Ajalooline Ajakiri 1927, lk. 1—11).

²) Tartu ülikooli viimane rektor Sven Cameen juhatas küll Pärnus paaril esimesel istungil ülikooli konsistoriumi koosolekuid, kuid juba 28. augustil 1699. a. võttis prof. Michael Dau rektoraadi oma kätte (Konsist. prot. 23/8, 25/8, 28/8 1699).

prof. histor. Sven Cameen, *prof. logic., physic. et metaph.* Daniel Sarcovius, *prof. phil. moral.* Gabriel Sjöberg ning *prof. matheoseos* Sven Dimberg — milledest viimane juba a. 1699 sõitis Rootsimaaale ja jäi sinna pikemaks ajaks.

Pärnu ülikoolil tuli algusest saadik suurte raskustega võidelda. Tuleviku väljavaated ja lootused ei olnud kaugeltki kõige paremad, nagu eelmisest kirjutisest vististi küllalt hästi on selgunud. Olukorrad muutusid veel raskemaiks varakevadel 1700, kui ülikool poolt aastatki ei olnud Pärnus asunud. Puhkesid lahti suure Põhjasõja esimesed tormid ja esimene tormi keskkohat kujunes just Liivimaa läänepiiril. Nagu teada, tegid Saksi väed kindralleitnant krahv Flemmingi ja kindral-majoor Paijkulli ülemjuhatusel 12. veebruaril 1700 äkilise katse Riia linna vallutada. See salakaval katse tuli Rootsi valitsusele peaaegu täieliku üllatusena. Juba eelmisel sügisel oldi küll pööratud sellele tähelepanu, et August II, Poola kuningas ja Saksi kuurvürst, kogus oma vägesid Kuramaale, kuid Rootsi esindajad ei teadnud midagi paha ette aimata ja kõik jäi jälle rahulikuks¹⁾. Riia linna kindralkuberner krahv Dahlberg, kes oli mitmed sõjad ja tormid läbi teinud, kahtlustas siiski nii saksilasi kui venelasi ja hakkas Liivimaa kaitseküsimusele suuremat tähelepanu juhtima²⁾. Tänu tema ettevaatusele ja energilisele talitamisviisile ei läinud ka saksilastel korda Riia linna ära võtta. Nad pidid taganema, kuid Dahlbergil oli nii vähe sõjavägesid tarvitada, et ta ei tohtinud Riia kindluste tagant välja minna, ja saksilastel õnnestus oma kätte võtta Riia lähedal olev Kobron-kants ja Neumünde kindlustus.

On väga selge, et teated saksilaste üritustest üllatuse teel Riia linna ja lossi oma kätte mängida õieti kiiresti levisid. Juba 17. veebruaril — kui mitte koguni eelmisel päeval — jõudsid teated Riia sündmustest Pärnu, nagu ülikooli konsistoriumi protokollidest näha. „Et vaenlaste liikumine, hoidku meid Jumal“, — nii öeldakse ülikooli protokollides — „on Riia all alanud sellega, et mitu tuhat meest Saksi vägesid linna piiravad, ja nüüd ka siin, Pärnus, linna kaitsemiseks abinõusid ette võetakse, selleks juhuks, kui vaenlane ka tema peale tahaks tungida, seepärast pani *Rector Magnificus* ette, vaja olevat küllalt vara hoolet

1) F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset V. lk. 238—239; Emil Olmer, Om ryssfruktan i Sverige för 200 år sedan (Sv. Historisk Tidskrift, 1903); A. Feuereisen, Russenfurcht in Livland und Schweden vor Ausbruch des Grossen Nordischen Krieges (Sitzungsberichte der Gesellsch. f. Gesch. u. Altertums. d. Ostseepro., 1908).

2) Huvitavat ainetikku selles suhtes pakuvad kindralkuberner Dahlbergi kirjad eri isikuile a. 1699 ja 1700. aasta algusel (Dahlbergi Rootsi ja Saksa registratuurid Tartu Keskarhiivis).

kanda selle eest, et Kuninglik Raamatukogu sisse pakitaks ja akadeemia keldritesse paigutataks; *item*, et *insignia academica* sinnasamasse asetataks“.

Konsistoorium arvas, et võiks siiski vahest sellega veidi oodata, kuni saabuval kindlamad teated vaenlaste pealetungist ja edasijõudmisest Pärnu poole. Muidu arvati kohaseks paluda Pärnu linnakomandanti, kelle käes olid akadeemia keldrite võtmed, et ta annaks need akadeemia tarvitada ¹⁾.

Juba viis päeva hiljemini jõudsid Pärnu Saksi vägede ülemjuhataja krahv Flemmingi trükitud patendid, milledes sõjakuulutus leidis. Teati ka, et Flemmingi väed laastasid maad ja olid kroonumõisatest viinud suured hulgad vilja vaenlase laagrisse. Oli kuulda, et talupojad mõnel pool hakanud mässama ja keeldunud oma kohuseid mõisaisandaile täitmast²⁾. Mõni päev hiljemini saadi juba täpsamaid teateid sõja algamisest ja vaenlaste üritustest³⁾. Nii loeti konsistooriumi koosolekul 5. märtsil kiri ette, mille Ronneburgi kirikuõpetaja, magister Wagner oli kirjutanud prof. Skraggele ja milles üksikasjaliselt kõneldi sõjategevusest ja neist isikuist, kes sõjavägesid juhataksid. Samal koosolekul loeti ette ka Dikkelni kirikuõpetaja, magister de la Mühle kiri prof. Mobergile, mis nähtavasti üksikasjaliselt käsitles viimaste nädalate sündmusi, sest seda kutsutakse konsistooriumi protokollides „*hostilitatis Polono-Saxonum verissima relatio*“. Niisamuti loeti samal koosolekul ette krahv Flemmingi kirjalik patent, millele ta oli oma käega alla kirjutanud ja milles ta puudutas maaelanikkude käest võetavat kontributsiooni⁴⁾.

Niiviisi oli täiesti selgunud, et sõjatormid Liivimaal lahti puhkenud.

Nagu nimetatud, kerkis ka Pärnus Liivimaa kaitseküsimus päevakorraks. Mõni päev selle järel, kui teated sündmustest Riia all olid saabunud ülikoolilinna, pöördus Pärnu linnakomandant, kolonelleitnant von Schwengeln ülikooli poole ja palus rektori kaudu teateid kõigist ülikooli kuuluvaist isikuist. Konsistoorium sai otsekohe aru, et linnakomandant kavatses ka ülikooli alla kuuluvaid isikuid kaitsevække võtta, ja otsustas kokku seada nimestiku, kuhu pidid võetama 50 isikut ülikooli perest⁵⁾. Ka vabatahtlikult tahtis ülikool Pärnu linna kaitsemi-

1) Konsist. prot. 17/2 1700.

2) Konsist. prot. 22/2 1700.

3) Konsist. prot. 26/2 1700.

4) Flemmingi patent, mis oli varustatud tema enda allkirja ja pitsatiga, millest võiks oletada, et see määratud isikule või asutusele oli adresseeritud, otsustati saata originaalis kuningale (Konsist. prot. 5/3 1700).

5) Konsist. prot. 26/2 1700.

sest osa võtta. Meie näeme nimelt, et samal koosolekul, mil loeti ette linnakomandandi palve, teatas ajaloo ja moraali professor Sven Cameen, et tema olevat kutsunud kokku oma üliõpilasosakonna (natio) ja et üliõpilased olevat otsustanud hakata kaitseharjutusi pidama püssidega (med musqveter). Professor Cameen arvas, et ülikoolil midagi selle ettevõtte vastu ei tohiks olla, mida ka konsistooriumi koosolekul kinnitati ja koguni soovi avaldati, et ka teised üliõpilasosakonnad selle eeskuju järgi talitaksid.

Kindralkuberner Dahlberg oli otsekohe veebruari sündmuste järel riigivalitsuselt palunud, et Liivimaa jaoks saadetak abi, ja Narva kuberner, kindralleitnant Otto Vellingk oli ka käsu saanud viibimata Riia alla abivägesid tuua. Abipalve ei võinud nii ruttu Stokholmi pärale jõuda ja abisaamine ei võinud otsekohe aset leida. Mitmed hakkasid Liivimaal kartma, et Saksi väed vahepeal võiksid Balti provintssides edasi tungida ja maa vallutada. Need arvamised olid ka Pärnus maad võtnud ja seepärast ei tohi imestada, et meeolelu ka ülikooli ringkonnis märtsikuu lõpul oli eri pooltelt saadud kuulujuttude ja teadete tõttu ärev ja rahutu.

Eriti hoidis meeli ärevil küsimus selle kohta, kuidas ülikooli varandust lahtipuhkenud sõja puhul kindlustada. Iseäranis suures hädas olid ülikooli raamatukogu, ülikooli arhiiv, kus ka ülikooli põhikirjad alal hoiti, ja ülikooli trükikoda. Nad tulid esijoonel katastroofi eest päästa¹⁾.

Konsistooriumi koosolekul märtsi lõpul võttis ülikooli rektor prof. Sarcovius — ta oli 1699. a. detsembri algusel uueks rektoriks valitud — küsimuse arutamisele ja soovis kolleegade arvamist selle kohta teada saada, kas mitte parajasti Pärnu sadamas viibiva laevaga ülikooli varandust linnast ära viia, niipea kui jääolud seda ainult lubavad.

Ettepaneku puhul tekkis konsistooriumis huvitav mõttevahetus, mis meile näitab, kuidas konsistooriumi liikmed asja peale vaatasid. Nii arvas Kreeka ja Idamaade keelte professor Eberhard, et ülikooli raamatukogu kui ka muu varanduse võiks paigutada keldritesse ja seal alal hoida, kuna jälle ülikooli arhiiv peaks küll Tallinna viidama, et sellega midagi ei juhtuks. Klassiliste keelte professor Michael Dau leidis jällegi, et kuna Soomest saabuvate abivägede kohta veel kindlaid teateid ei oldud saadud ja kindel paistis olevat, et vaenlased Riia all olid abivägesid saanud, siis tingimata tarvilikuks osutub nii raamatukogu kui ka ülikooli muu varanduse, mis oli Kuningliku Majesteedi oma,

¹⁾ Peale konsistooriumi koosoleku 17. veebr. 1700 oli küsimus ülikooli raamatukogu päästmisest arutusel ka üheksa päeva hiljemini peetud koosolekul, kus otsustati otsekohe sisse pakkida raamatukogu ja *insignia academica*. Kaks professorit, nimelt Braun ja Cameen, protesteerisid selle vastu, kuid Braun andis lõpuks siiski järele (Konsist. prot. 26/2 1700).

nii ruttu kui võimalik Stokholmi üle viia. Professor Cameen omalt poolt arvas, et ülikooli raamatukogu võiks hästi selle senises asukohas hoida, iseäranis seda silmas pidades, et alganud vaenuaeg ei tohtivat takistada ülikooli õppejõude nende õppetöös, mille jaoks raamatukogu ikkagi tingimata vaja. Professori arvates olevat raamatukogu saatmine üle mere, kusjuures see kergesti vaenlase kätte võiks sattuda, suurema hädaohuga seotud kui selle alalhoidmine ülikooli linnas. Kui jällegi peaks juhtuma, mida kõneleja sugugi ei tahtvat enesele kujutella, et Pärnu linn ootamata langeks vaenlase kätte, siis võidavat küll kindel olla, et vaenlane kauaks ajaks sinna ei jää. Mis arhiivisse puutub, võivat selle küll Tallinna üle viia. Professor Sjöberg jälle oli arvamisel, et kui karta on, et vaenlane peaks Pärnu kindluse vallutama, siis küll kõige parem oleks nii raamatukogu kui ka ülikooli muu varanduse üle viia kindlasse kohta, aga mitte Stokholmi, vaid Tallinna või Soomemaale, kuhu loodetavasti ka professorid hädaohu korral põgeneksid. Professor Molini arvamine oli, et, mis raamatukogusse puutub, siis seda küll ei tohtivat ilma kõrgemate võimukandjate loata kusagile transporteerida, kuna aga ülikooli arhiiv, milles leidus niisuguseid asju, mis ei peaks vaenlase silma puutama, pidavat küll ära viidama; professor soovitas selles suhtes kirjateel nõu küsida Tallinna kindralkubernerilt. Professor Moberg arvas, et ülikooli raamatukogu ja muu ülikooli varandus tähendavat igatahes väga vähe võrreldes terve hädaohus viibiva Liivimaaga. Sellepärast ei tohtivat neid ära viia ilma iseärase loata, kuid kõneleja arvates tulevat raamatukogu sisse pakkida ja võlvitud keldritesse asetada, nii et see linna piiramisel ja pommitamisel säiliks. Mis jällegi puutus ülikooli arhiivisse, siis võidaks sellest välja võtta tähtsamad aktid ning *insignia academica* ja nad eraldi hoida kusagil kindlas kohas. Ülikooli rektor professor Sarcovius avaldas arvamist, et vististi kõige parem olevat ülikooli kantsleri, krahv Dahlbergiga selles asjas nõu pidada. Sel korral kui kirjavahetus sõja tõttu katkestataks ja tõeline hädaoht tekiks, olevat vaja ülikooli raamatukogu, kui jääolud seda ainult lubavad, viia Stokholmi või kusagile mujale kindlasse kohta, kuna jällegi arhiiv võidavat Tallinnasse saata. Trükikoda tulevat küll raamatukoguga üheskoos ära viia. Rektori arvates olevat vaja selles suhtes Pärnu linna komandandiga kõneleda ja temalt abi paluda ülikooli varanduse äraviimiseks.

Mingisugust kindlat otsust selles asjas veel ei tehtud. Siiski otsustati juba nüüd kirjutada Tallinna kindralkubernerile, krahv de la Gardie'le ja teda paluda, et ta vastu võtaks ülikooli arhiivi¹⁾.

¹⁾ Konsist. prot. 25/3 1700.

Eelmises refereeritud ülikooli professorite arvamistest on ilmselt näha, et mitmed neist väga tõsiselt vaatasid Liivimaa seisukorrale. See on ka väga arusaadav. Ei omatud kindlaid teateid selle kohta, millal Soome väed kindralleitnant Vellingkiga eesotsas saavad appi tulla. Vaenlase väed viibisid ikkagi Liivimaal, tegid kihutustööd ja valmistusid uuteks üritusteks. Pole ime, et hädaoht mõne arvates oli silmnähtavalt suur.

Kuid juba aprilli algusel tuli konsistoriumile Tallinna kindral-kuberner, krahv Axel Julius de la Gardie'lt kiri, milles viimane avaldas arvamist, et vaja ei olewat ülikooli arhiivi Pärnust Tallinna üle viia, sest, nii palju kui näha võidavat, ei olewat sel silmapilgul midagi vaenlase poolt karta; abivägesid saabunud mitu tuhat meest Tallinna ja neid olewat veel juurde oodata. Saadud kirja puhul peetud läbirääkimistel seisukorra üle avaldasid mõned konsistoriumi liikmeid siiski arvamist, et ülikooli raamatukogu tulevat sisse pakkida, kuna jällegi teised olid arvamisel, et kuna enam mingi hädaoht ei ähvardavat, siis ka vaja ei olewat mingisuguseid abinõusid raamatukogu sissepakkimiseks tarvitusele võtta¹⁾.

Nii näeme, et meeleolu Liivimaal muutub rahulikumaks, ja seda ka ülikoolilinnas. Kuberner Vellingki väed ruttasid Riia poole; peaaegu igapäev saadi sõnumeid selle kohta, kui kaugele abiväed juba jõudnud²⁾. Sellest hoolimata võeti aprilli keskel ülikooli konsistoriumi koosolekul jälle küsimus üles sellest, kuidas vaenlase pealetungimise puhul tuleks talitada ja milliseid abinõusid tarvitada, kui midagi tõsisemat peaks juhtuma. Nüüd kerkis meie teades esimest korda ametlikult küsimus üles, kas ülikooli professorid peaksid kõik Pärnu jääma või kusagile kindlamasse kohta põgenema juhul, kui sõjatormid peaksid ulatuma ülikoolilinna lähedale. Hoolimata sellest, et siis rahulikum aeg valitses, oli see küsimus väga arusaadav. Konsistorium otsustas siiski, et kõik professorid peaksid koos püsima, sest muidu olewat võimata ülikooli tööd jätkata³⁾.

Kerkib üles küsimus, kas neil põnevail päevil, mil Liivimaal õõtsuti lootuste ja kartuste vahel, ülikoolilinnas nähtavale ei tulnud min-

---

¹⁾ Konsist. prot. 4/4 1700.

²⁾ Et Vellingki tulekut kiirustada, saadab ülikooli konsistorium omal algatusel temale teateid seisukorra kohta Liivimaal; nii otsustatakse konsistoriumi koosolekul 25. märtsil temale teatada, et Dünamünde kindlus saksilaste kätte langenud.

³⁾ Konsist. prot. 15/4 1700. — Samal koosolekul tekkis küsimus, kas mitte ei peaks kindralleitnant Vellingkile, keda arvati Viljandile lähenevat, saatma õnnesoovi konsistoriumi nimel. „Konsistorium arvas, et seda veel vaja ei olewat, vaid et võib sellega veel oodata“, öeldakse siiski lühidalt akadeemiliste isade vastavas otsuses.

gisugust märki sümpaatia avaldustest vaenlase vastu. On ju teada, et oli olemas salajane opositsioon Rootsi valitsuse vastu ja et see opositsioon poolehoidu leidis mitte ainult aadli keskel, vaid osalt teisteski haritud ringkonnis. Aadli hulgas leidusid kindlasti mitmed, kes meeldi oleksid näinud, et Poola kuningas tungiks Liivimaale, vallutaks maa ja annaks jälle maa esimesele seisusele need priveleegid, mida Rootsi ajal kärbiti või mis täiesti kaotsi olid läinud. Kuigi kindral-kuberner Dahlberg veel varakevadel 1700 nähtavasti ei teadnud midagi neist kokkulepetest, mis eelmisel suvel olid tehtud Liivi aadli esindajate ja Patkuli vahet, ei võinud talle siiski teadmata olla teatavais ringkonnis valitsev rootsivastane meeleolu. Seda oli ta ka vähemalt kaudselt märganud, kui ta eelmisel suvel pidas Pärnu linnavalitsusega läbirääkimisi. Ülikooli protokollides ja teistes meil tarvitada olevais allikais ei leidu siiski teateid opositsiooni olemasolu kohta ülikoolilinnas selle järel, kui sõjategevus oli alanud, ehkki selle esinemist väga tähelepanelikult katsuti jälgida. Leiame küll ühe üliõpilase kahtlustamist selles, et ta olevat ühes erakirjas kirjutanud niisugustest asjadest, mida ta sõjaajal ei oleks tohtinud puudutada. Kiri oli saadetud Saaremaale; seal oli Saaremaa kuberner kirja avanud — ka see omalt poolt on tõenduseks selle kohta, et ametnikud olid valvel — ja saatnud selle Pärnu linnakomandandile, kes omakord otsekohe oli asjast teatanud ülikooli konsistooriumile. Lõppude lõpuks selgus, et üliõpilane, kes oli nime järgi otsustades sakslane, ettevaatamatult ja rumala peaga oli talitanud, mille tõttu ta ainult rektori märkusega asjast lahti sai¹⁾.

Vahepeal olid kuberner Vellingki ja tema alampealiku, kindral-major Georg Johann Maydelli väed jõudnud Riia alla ja tunginud Saksi vägede kallale; mai algusel sunniti Saksi väed jätma oma kindlustatud laagri Jungfernhofi juures ja taganema üle Väina jõe. Liivimaa oli vabastatud; juunis tulid Liivi seisused Riias kokku, ütlesid end lõppude lõpuks avalikult lahti Patkuli plaanidest ja võtsid oma peale uued kaitsemaksud.

Nii paistab meeleolu suve alguses rahulikuks muutunud olevat nii Pärnus kui ka mujal Liivimaal. Ülikooli raamatukogu, mis siiski vahepeal oli keldrisse paigutatud, otsustati uuesti välja pakkida, kui arvata võis, et mõned välismaalased tulevad linna ja tahavad raamatukogu näha²⁾. Elu hakkas jälle endisel viisil vanadel radadel liikuma. Ülikooli

1) Konsist. prot. 15/4 1700.

2) On võimalik, et nende välismaalaste all tuleb mõelda neid Prantsusmaa ja keisri saadikuid, kes rahu sobituse eesmärgiga tahtsid kuningas Karli jutule pääseda. Vrdl. Carlson, Sveriges historia V, lk. 439—440 ja passim.

konsistoorium kavatses jälle igasuguseid uuendusi, mis juba küsimuse all olid seisnud, enne kui teade vaenlase sissetungist Liivimaale oli Pärnu jõudnud, aga mis just selle sündmuse tõttu olid teostamata jäänud. Nii tuli jälle arutamisele botaanika aia asutamine ja sisseseadmine; nii kerkis üles küsimus akadeemia peahoonele kuuluvast hoovist ja selle puhastamisest, küsimus katuste parandamisest, akadeemia trüki-koja juhataja kohustustest jne., koguni tõusid tülid nende pinkide üle, mis ülikooli professoreil pidid Rootsi kirikus olema¹⁾. Mõõda minnes nimetagem ka, et siis, kui vabamad ajad konsistooriumi liikmeisse sisen-dasid uusi lootusi ja tuleviku väljavaateid; juuni lõpul a. 1700 isegi kaaluti üldise restorani asutamist üliõpilaste jaoks, missugune küsimus siiski jäeti ülikooli kantsleri lõplikuks otsustamiseks²⁾. Et ülikooli ase-kantsler, kindralsuperintendent Fischer ikkagi veel välismaal viibis ja lootusi polnud tema tagasipöördumiseks Liivimaale, kerkis Pärnus küsimus üles temale asemiku määramisest; nii näeme, et professor Moberg kirjaskindralkubernes Dahlbergile juuni alguses 1700 palub, et juhul, kui kindralsuperintendendi koht täidetak, tema kui *professor theologiae primarius* arvesse võetaks³⁾.

Kõigest hoolimata oli ülikooli majanduslik seisukord 1700. a. suvel algusel väga raske. Erakordsete olude tõttu ei võinud ülikooli õppejõud ja ametnikud korralikult oma palka kätte saada; seega tundub arusaadav olevat, et ülikooli konsistoorium, kelle eesotsas juuni algusest peale seisis professor Daniel Eberhard, oli sunnitud kantslerile kaebekirja saatma, kus toonitati, kuivõrra rasketes oludes elavat akadeemia õpetajad, teenijaskond ja stipendiaadid. Toonitati seda, et Pärnus mitte ainult üürid ei olevat kõrgemad kui Tartus, vaid seal olevat üldse elu palju kallim, mis end seda kibedamini tunda andvat, et ülikooli professorid olevat kaotanud oma prebenda-talud. Kui see seletuskiri ei aidanud, oli ülikooli rektor juuli algusel sunnitud paluma, et ülikooli õppejõududele, arvestades väheseid lootusi rahapalga saamiseks, antaks kaotatud prebenda-talude asemele mõned Pärnu ümbruskonnas olevad renditalud, sest muidu olevat küll ülikooli õppejõududel karta suurt misääri⁴⁾.

Nähtavasti leidsid professorite hulgas mõned, kes aimasid ette eelseisvaid veel raskemaid aegu. Matemaatika professor Sven Dimberg

¹⁾ Konsist. prot. 16/5 1700.

²⁾ Konsist. prot. 23/6 1700.

³⁾ Professor Mobergi kiri kindralkuberner Dahlbergile 1/6 1700, Tartu Keskarhiivis.

⁴⁾ Konsistooriumi kiri kindralkuberner Dahlbergile 21/6 1700 ja rektor Eberhardi kiri samale isikule 6/7 1700 (mõlemad Tartu Keskarhiivis). Vrdl. ka Schirren, Zur Geschichte der schwed. Universität, lk. 37.

ei tahtnud Rootsimaalt Pärnu tulla ja juba mai lõpul palus moraali professor Sjöberg tungivalt, et talle lubataks Rootsimaale sõita ja palka ette saada. Ta olevat haige ja pidavat tingimata oma tervist Stokholmis ja Medevi tervisvee-allikail kosutama. On arvata, et ta ärasõitmise palve mõjutasid tõeliselt teised põhjused; ülikooli kantsler ei võinud aga temale vastavat luba anda¹⁾.

Sõjalised toimingud ja üritused arenesid nüüd Liivimaal kiiremas tempos.

Lootustest hoolimata ei olnud kindralleitnant Vellingkil korda läinud saksilaste käes olevat Neumundet ära võtta; ta oli äraootavale seisukohale asunud, ei julgenud vaenlase kallale tungida ja laskis niiviisi kohase silmapilgu mööda minna, mis asjaolu koguni Karl XII-s paha-meelt äratas²⁾. Ootamatud asjad seisis ees. Juuli keskel tungis kuningas August Liivimaale, tuues kaasa 16—17.000 meest, Riia linna hakati piirama juuli lõpul ja jälle äratasid kuulujutud samasugust meelteärevust kui mõni kuu tagasi. Jällegi levisid teated sündmustest, mida sugugi ei olnud juhtunud; kuni Narvani ulatusid teated hädaohust, mis Liivimaad ähvardavat, nagu säilinud allikaist näha³⁾.

Sedasama võidi ka ülikoolilinnas tunda. Meeled olid ärevil. Konsistooriumi istungil kaevatakse, et sõjaväe agendid paar üliõpilast vägivaldselt sõdureiks võtnud ja et konsistoorium pidanud end selles suhtes vahele segama⁴⁾. Hädaoht näis päev-päevalt kasvavat ja meeoleolu ikka rahutumaks muutuvat. Juuli viimasel päeval kutsus rektor konsistooriumi kokku ja koosolekul otsustati kuningale kiri saata, milles teatati, et ülikooli õppejõud vist küll olevat sunnitud ülikoolilinnast lahkuma. Põhjuseks ei olnud ainult kindluseta seisukord, mis ähvardas elu ja varanduse kaotamisega, vaid ka igasugune puudus ja elukallidus ja seegi asjaolu, et ülikooli õppejõud ja teenijad oma palka viimasel ajal sugugi kätte ei saanud, nagu eelmisest on selgunud. Kiri oli nähtavasti täiesti meelegeitel kirjutatud ja olukorrad liig mustade värvidega kirjeldatud; nii tuleb vist ka aru saada sellest, et järgmisel konsistooriumi koosolekul võeti arutamisele küsimus, kas niisugust kirja võiks

---

1) Professor Sjöbergi kiri kindralkuberner Dahlbergile 25/5 1700, (Tartu Keskarhiivis); Dahlbergi vastus dateeritud 28/5 1700 (August Buchholtz, Verzeichniss sämtlicher Professoren der ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten, lk. 189; sisaldub Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv- Ehst- und Kurlands VII).

2) Samuel E. Bring, Karl XII, Stockholm 1918, lk. 125—126.

3) O l m e r, Om ryssfruktan i Sverige, lk. 315—316.

4) Konsist. prot. 28/7 1700.

kuningale edasi saata või mitte, ja otsustati „teatavate asjaolude tõttu“ kirja mitte saata¹⁾.

Juuli viimase päeva koosolekul otsustas konsistoorium ka, et ülikooli arhiiv, matriklid, protokollid ja muud dokumendid pidid professor Sarcoviusega saadetama Tallinna. Ülikooli raamatukogu otsustati Pärnu jätta, kuid see pidi sisse pakitama, *si non ob aliam causam*, nagu sõnad kuuluvad, nii vähemalt selle tõttu, et ülikooli katus vett läbi laseb, mis asjaolu võiks pikema aja peale hädaohlikuks saada²⁾.

Nähtavasti on meeoleolu akadeemiliste isade keskel juuli lõpul ja augusti alul väga ärev olnud ja nähtavasti põgenesid augusti esimestel päevadel mõned ülikooli professoreist juba Pärnust ära. 7. augustil peeti konsistooriumi koosolekut, kahjuks aga ei nimetata konsistooriumi protokollides, kui palju liikmeid koosolekule oli ilmunud. Järgmisel koosolekul, mis peeti 17. augustil, oli ainult viis liiget koos, nimelt peale rektori, professor Eberhardi, professorid Braun, Cameen, Moberg ja Molin. Eelmisel koosolekul protokolliti, Pärnu linnakomandant olevat teatanud, et ta sugugi ei tahtvat vastutada raamatukogu eest, kui linnale midagi peaks juhtuma; see teade tekitas loomulikult jälle vaielusi, mis selle kalli varandusega pidi tehtama. Järgmisel koosolekul otsustati kindralleitnant Vellingki nõuandmise peale, et siiski oleks parem raamatukogu alal hoida ülikooli keldrites ja seda linnast mitte ära viia. Järgmisel koosolekul kerkis, selle järel, kui rektor oli teatanud, et tema tahtvat Rootsi reisida, küsimus selle kohta üles, kuidas korraldada ülikooli jooksvaid asju, kui midagi professorite äraolekul peaks juhtuma. Sellest on järjelikult näha, et suurem osa professoreid juba nüüd oli otsustanud Pärnust ära sõita. Küsimusele andis rektor seletuse, et ülikooli põhimääruse järgi rektori äraolekul ülikooli eest vastutab see ülikoolilinna jäänud professoreist, kes viimaks on rektoriks olnud, kuni jälle *societas academica* tuleb kokku. Seepärast pidi hoolekanne ülikooli eest jätama professor Cameeni kätte, kes viimaks oli rektoriks olnud — Dau ja Sarcovius olid siis juba põgenenud³⁾). Viimane konsistooriumi koosolek peeti 23. augustil, mil jällegi eelpool nimetatud viis liiget koosolekul viibisid. Nüüd oli kokku lepitud Pärnu linnakomandandi, kolonelleitnant

---

¹⁾ Konsist. prot. 31/7, 7/8 1700. — Rolf Lagerborg väidab (En Värmlands-släkts öden 1475--1875, Stockholm 1919, lk. 124—125), et mainitud kiri olevat saadetud kuningale; autor on nähtavasti võtnud kirja konsistooriumi kirjakonspektidekt ja arvanud, et kiri tõesti ära saadeti.

²⁾ Juba varemini oli ülikooli rektor kirja kindralkubernerile saatnud, kus ta seletab, et vihm on ära rikkunud ülikooli laed ja põrandad (Rektor Eberhardi kiri 21/6 1700, Tartu Keskarhiivis).

³⁾ Konsist. prot. 17/8 1700.

von Schwengelniga, kes muidu näib võrdlemisi vähe vastutulelik ülikooli vastu olevat, et ülikooli raamatukogu pidi ülikooli keldritesse paigutatama. Komandant oli lubanud, et ta tahab raamatukogu kaitsta, kui mingisugune äärmine hädaoht peaks Pärnu linna ähvardama. Samal viimasel konsistooriumi koosolekul teatas rektor, et linnakomandant nende püüside jaoks, mis pidid Pärnu saabuma, palunud mõnda auditooriumi ülikoolis ja ette pannud, et temale selleks antaks *auditorium minus*. Kuid *de facto* oli ta, nagu konsistooriumi protokollides kaevatakse, *propria auctoritate* võtnud filosoofiateaduskonna toa, kuhu ta oli paigutanud laskemoona ja püsse¹⁾. Selle vastu protesteerisid konsistooriumi liikmed kõvasti — missuguste tagajärgedega, on meile teadmata.

Nähtavasti on otsekohe selle järel ülejäänud konsistooriumi liikmeid rektor Eberhard ning professorid Braun ja Molin põgenenud Rootsimaale²⁾ ning professorid Cameen ja Moberg olid vist ainukesed, kes Pärnu olid jäänud³⁾. Ülikooli kümnest professorist, kui arvesse võtta ka professor Dimbergi, kes juba varemini oli Rootsimaale läinud, oli kuus sõitnud Rootsimaale⁴⁾, professor Sarcovius — oma sugulaste juurde Tallinna ja professor Dau, kellel jällegi leidis sugulasi Hiiumaal, oli nende juures ulualuse ja peljupaiga leidnud⁵⁾. Kui kuningas Karl XII samal sügisel oktoobri alul maandus oma vägedega Pärnus, oli ülikooli töö täiesti lõppenud; nähtavasti võtsid ainult professor Cameen ning professor Moberg ülikooli nimel riigivalitseja vastu⁶⁾.

1) Konsist. prot. 23/8 1700.

2) Professor Molin teatab ühes kirjas kindralkuberner Dahlbergile, et siis, kui tema põgenes Pärnust, kõik teised professorid peale Cameeni ja Mobergi ning suurem osa üliõpilastest olnud Pärnust põgenenud. Tema olevat septembris 1700 jõudnud Stokholmi (kiri dateeritud Stokholmis 1/1 1701, Tartu Keskarhiivis).

3) Gabriel Anrep nimetab (Svenska Adelns Ättartaflo I, lk 386, Stockholm 1858), et prof. Cameen olnud ainuke, kes professoreist oli Pärnu jäänud.

4) Neist viibis professor Braun oma perekonnaga Kalmaris, võideldes kõige suuremate raskustega; tema ei olnud saanud oma palka seitsme kuu eest a. 1700 (Svenskt biografiskt lexikon VI, lk. 131.)

5) Ühe teate järgi on Dau viibinud Hiiumaal kirikuõpetaja juures, kes, võib olla, ta sugulane oli (Schirren, Zur Geschichte der schwed. Universität, lk. 37). — Ise kirjutab D., et ta sai Hiiumaal elada 6 nädalat selle rahaga, mis Pärnus ära kulus 8 päeva jooksul (D. kiri kindralkuberner Dahlbergile, dat. Pärnus 15. 2. 1701. Tartu Keskarhiivis).

6) Mõnes allikas nimetatakse, et kuningat ta Pärnus maandumisel üliõpilased olevat „õhtumuusikaga“ (ahtonmusik) ja Saksa keeles kirjutatud tervitusluuletusega vastu võtnud. Et üliõpilasi palju ei võinud tol ajal Pärnus olla, on küll tõenäoline. — Prof. Cameenile ja Mobergile määrati 1700. a. sügisel välja maksta terve palk möödunud aasta eest, mis oli palgasaajate arvates haruldane kuninga arm (Kongl. Mts. besynnerlige benådning). Ja meie saame aru sellest, kui arvesse võtame, et mitmed ametnikud

Loomulikult ei võinud mingisugusest õppetegevusest juttugi olla. Professorid olid ära põgenenud, niisamuti pea kõik üliõpilased, ülikooli ukсед olid suletud ja auditooriumitesse, mis linnakomandant oli endale nõudnud või võtnud, olid paigutatud püssid ja laskemoon.

Aga on selge, et ülikooli sulgemisele ja ülikooli töö seismisele pidi mitmel pool tähelepanu juhitama. Kuningas Karl oli Narva lahingu järel tulnud Liivimaale ja oma laagri Laiuse lossi ümbruskonda asetanud. Pidi tähelepanu äratama asjaolu, et hoolimata sellest, et Rootsi väed võiduka lahingu järel kuninga enese juhatusel seisid Liivimaal, mille tõttu siis hädaoht täiesti oli möödunud, ülikooli ukсед ikkagi jäid suletuks ja professorid viibisid peljupaikades. Nähtavasti oli ülikooli kantsler nõudnud ülikooli ajutiselt valitsuselt seletust ülikooli sulgemise ja akadeemilise töö seismajäämise kohta. See sündis nähtavasti juba otsekohe kuninga saabumise järel Liivimaale, arvatavasti siis oktoobri- või novembrikuus¹). On võimalik, et Tallinnas viibinud professor Sarcovius nende meeletuletuste tõttu Pärnu tagasi pöördus, kus ta viibis rektori valimistel 1700. a. detsembri algusel, mil prof. Moberg valiti rektoriks²). Meile näib, et küsimus võeti nähtavasti jälle sama aasta detsembris üles. Saaremaal viibivale professor Daule tuletati meelde, et ta peaks tagasi tulema. Professor Molin teatas jälle kindralkuberner Dahlbergile Stokholmist 1701. a. jaanuari esimesel päeval, et ainuke põhjus, mille tõttu tema Liivimaalt ära põgenenud, olevat tema naise raskesti haigeksjäämine Rootsimaal; ta palus end vabandada ja lubas esimesel kohasel võimalusel Pärnu tagasi tulla³). Kantsleri rahulolematusega ülikooli

olid saanud ainult suurema või vähema osa oma palgast. Prof. Moberg oli nõnda üllatatud ja rõõmustatud sellest kuninglikust armust, et ta lubas saata kindralkubeneri kantslei kamreerile Riias, kes professori arvates oli mõjutanud seda head otsust „mingi käegakatsutava tänutähe kõrgest soost kamreeri aulikule majapidamisele“ (någon i wårket tacksamhet til WålÅdle Hr. Camererens förnehma Huushållning). Küsimus oli ainult sellest, kuidas kätte saada seda palka, mis oli assigneeritud rendimaksudele (prof. Mobergi kiri kamreer Paul v. Strohkirchile dat. Pärnus 21. XII 1700, Tartu Keskarhiivis).

¹) Lagerberg (En Vårmlandsslåkts öden, lk. 125) väidab, et ülikooli professorilt otsekohe selle järel, kui suvevaheaeg 1700 oli möödunud, nõuti seletust selle kohta, miks nad olid Pärnust eemal viibivad.

²) Sarcoviuse kohta öeldakse, et ta ainult lühikest aega olnud ülikoolilinnast ära (kindralkuberner Dahlbergi kiri kuningale 4/4 1701, äratrükitud Buchholtzi töös, Verzeichniss sämmtlicher Professoren, lk. 187—188). Prof. Mobergi valimisest võttis osa peale tema enese ainult kaks professorit; ta võttis ameti vastu 13 detsembril, nagu protokollis öeldakse „ohne sonst gebräuchliche Ceremonien wegen der meisten H. H. Prof. abwesenheit und schlechter frequentz der Studenten“ (Buchholtz, op. cit., lk. 183—184).

³) Kiri dateeritud Stokholmis 1/1 1701, Tartu Keskarhiivis.

töö seismajäämise pärast peab vist ka seda seletama, et rektor Moberg 1701. a. veebruari alul katsus ülikooli konsistooriumi kokku kutsuda ülikooli töö jätkamise küsimuse arutamiseks. Kuid peale tema olid ainult kolm professorit koosolekule ilmunud, nimelt Cameen, Sarcovius ning Dau, kes viimane jaanuari lõpul Hiiumaalt oli tagasi tulnud. Otsekohe koosoleku alul võttis rektor küsimuse üles, mida peaks tehtama, et Pärnust ärapõgenenud professorid, kes ikkagi veel Rootsimaal viibisid, saabusid Kuningliku Majesteedi juurde. Küsimuse arutamise järgi lubas rektor isiklikult kõigile selles asjas kirjutada — nimelt oli ka ülikooli sekretär põgenenud ja viibis tol ajal Põhja-Rootsis Hudiksvalli linnas¹⁾ nähtavasti oma sugulaste juures. Teiseks esitas rektor küsimuse, kas Pärnus viibivad professorid mitte otsekohe ei hakkaks pidama *lectiones tam publicas quam privatas*, hoolimata sellest, et õppiv noorsugu suuremalt osalt oli ülikoolilinnast kadunud ja ainult mõni üksik veel oli järele jäänud. Kõige viisakamaks vastuseks sellele arvati olevat, et igaüks pidi tegema, mida tema kohus ja kohusetunne nõudis. Veel võttis rektor kaalumisele, kas mitte seda isikut, kes oli ette pandud õigusteaduse professoriks, ei peaks soovitatama kohasaamisele; otsustatigi, et nimetatud kandidaat Samuel Auseen tuleb sellele kohale ette panna. Harva vist on kedagi professorit väiksema valijate arvu juures ja üksmeelsemalt oma kohale valitud²⁾.

Professorite kohustest ja kohusetundest hoolimata ei saanud ülikooli õppetöö nähtavasti veel alata. Vähemalt vaikivad sellest ülikooli säilinud protokollid täielikult. Meie ei tea, kas need ülikooli õppejõud, kes 1701. a. veebruari algusel tahtsid õppetööd alustada, said iseärase loa selle töö edasilükkamiseks ülikooli kantslerilt või koguni kuningalt. Nagu teada, viibis kuningas Karl XII just neil ajal Laiusel ja valmistas sõjakäiku August II vastu ette. Teada on, et ta, olles muidugi krahv Dahlbergi kaudu Pärnu ülikooli asjadest täielikult instrueeritud, ei olnud sellega sugugi rahul, et suurem osa ülikooli õppejõududest oli ära põgenenud ega tahtnud Pärnu tagasi tulla, hoolimata sellest, et neid, kes tõrkusid tagasi tulemast, oli ähvardatud palga- ja ametikaotamisega. Vähemalt teame meie, et professor Daud, kes jaanuari lõpul oli Pärnu tagasi tulnud, oldi tema ärasõidu pärast ähvardatud; ta palus väga ülikooli kantslerit mitte tema peale vihane olla ja „alle Ungnade, welche Sie meiner Abreise wegen auf mich geworffen fahren zu lassen, gnädigst geruhen wollen“ ja seletas, et ta põgenemise põhjuseks

¹⁾ Buchholtz, Verzeichniss sämtlicher Professoren, lk. 196.

²⁾ Auseen nimetati ka professoriks 2/3 1701 (Buchholtz, Verzeichniss sämtlicher Professoren, lk. 186).

olnud ta üliraske majanduslik seisukord ning asjaolu, et peaaegu kõik üliõpilased olnud Pärnust ära kadunud¹⁾. Ülikooli kantsler lubas ka teda uuesti ametikohuste täitmisele asuda, kuna Dau poolt „angeführts bewegliche Ursache zur vormahligen Absentirung von Pernau wohl vor legal gelten lassen könne, wenn J. K. M. nur dieselbe allergnädigst aggreiren wolle“. Samuti on ka professor Sarcovius, kes siiski, nagu märkame, juba detsembris oli Pärnus, hakanud kartma, et tema põgenemisel Pärnust võiksid kurvad tagajärjed olla, ja pöördunud ülikooli kantsleri poole seletustega, mis ka hiljemini nii krahv Dahlbergi kui ka kuninga poolt heaks kiideti. Meie näeme Sarcoviuse küsimust puudutavast kantsleri kirjast, et juba vähemalt märtsikuus 1701 on küsimuse all olnud, et Pärnust põgenenud professorid võiksid oma kohad kaotada²⁾. Nii sündiski. Kui professoreile saadetud manitsused ei aidanud, tagandas kuningas kirjaga, mis dateeritud Laiuse lossis mõni päev enne tema talilaagrist lahkumist ja Lõuna-Liivimaa teekonnale minekut, viis ülikooli professorit ametist, nimelt Skragge, Brauni, Sjöbergi, Eberhardi ja Dimbergi. Eelmisel aastal olnud nad, öeldakse tagandamiskirjas, vaenlase Liivimaale tungimise puhul lubamata kartuses sealt põgenenud, mille tõttu ka õppiv noorsugu, nähes end olevat maha jäetud ja õpetajate ning eesseisjate poolt hüljatud, samuti laiali läinud ja ära kadunud; neil põhjusil kaotanud mainitud professorid niisuguse lubamatu ülespidamise kaudu oma õigused ametite peale, seda enam, et neid peaaegu ühe aasta ja ühe päeva jooksul on hoiatatud, et nad ülikooli tööle tagasi tuleks³⁾.

Meie näeme niiviisi, et kõik Rootsimaale põgenenud professorid ja samuti professor Dimberg, kes seal juba varemini oli viibinud, ametist tagandati. Samal päeval, 25. mail, määrati nende asemele uued mehed.

Siiski õnnestus ühel nendest, nimelt teisel teoloogiaprofessoril Laurentius Molinil oma kohta pidada. Et see oleks sündinud isiklikkude intriigide kaudu ja lubamata konksude abil, ei ole meie nähes tõendatav⁴⁾. Professor Molin oli oma naise haiguse tõttu pidanud Rootsimaal viibima, sellest ülikooli kantslerile küllat vara teatanud ja palunud tema viibimist Rootsimaal pikendada, mis asjaolu ka nähtavasti kaasa aitas, et kuninga tagandamisotsus tema kohta ei käinud.

---

¹⁾ Professor Dau kirjad kindralkuberner Dahlbergile 30/1, 15/2 1700 (Tartu Keskarhiivis).

²⁾ Kindralkuberner Dahlbergi kiri kuningale 4/4 1701 (ära trükitud, arvatavasti tõlkes, Buchholtzi töös, Verzeichniss sämtlicher Professoren, lk. 187—188).

³⁾ Kuninga kiri on ära trükitud Lagerborgi töös, En Värmlandssläkts öden, lk. 124.

⁴⁾ Lagerborg, op. cit., lk. 125.

Karl XII mainitud otsust 25. maist 1701. a. viie Pärnu ülikooli professori kohta on üks ajaloolane drakooniliseks kutsunud¹⁾. See hinnang ei ole meie nähes õige, kui arvesse võtame neid asjaolusid, milledes nimetatud otsus tehtud. Tagandatud professorid olid tõesti peaaegu terve aasta oma õppetööst eemale jäänud; neid oli tagasi kutsutud, neid oli hoiatatud ja ähvardatud, aga sellest hoolimata olid nad jäänud kohale ilmumata. Riigivalitseja viibis võidurikaste vägedega täiesti ülikoolilinna lähedal, maa oli rahustatud ja mingit suuremat hädaohtu ei olnud karta. Meri oli omakord jääst vabanenud ja põgenejail oleks hea võimalus olnud oma töökohale tagasi tulla. Peab mõnna, et suurem süü karmina näiva otsuse tegemises seisis neis enestes ja nende talitamisviisis.

Nimetasime juba, et samal päeval, kui eelpool mainitud professorid oma ametist tagandati, nende asemele määrati täiesti uued mehed. Teoloogiaprofessor Gabriel Skragge asemele määrati teoloogia litsensiaat Johan Folcher, kes hiljemini on saanud väga tuttavaks nende pietistlikkude tülide tõttu, milledega tema nimi Liivimaa usuliste liikumiste ajaloos seotud. Endine professor Skragge, kel mõned aastad tuli ametita olla, nimetati hiljemini Liivimaa kindralsuperintendentiks ja oli kuni elu lõpuni Pärnu ülikooli asekantsleriks. Kas tema vaenulikkus professor Folcheri vastu, millest niipalju tunnustusi Pärnu ülikooli protokollides ja ka teistes allikates, vähemalt osaltki rippunud sellest, et Folcher 1701. a. tema asemele sai, jätame otsustamata. Professor Brauni asemele määrati arstiteaduse professoriks Jönköpingi maakonnaarst Dr. med. Andreas Lundelius, kes siiski, niipalju kui teada, ametit vastu ei võtnud²⁾; Braun nimetati jälle sügisel 1701. a. endisele kohale tagasi, oli vahepeal sõjaväe arstiks Kuramaal, ja võttis 1705. a. professori ameti vastu³⁾. Professor Sjöbergi asemele määrati mag. phil. Andreas Palmroth. Sjöberg ei tarvitsenud siiski kaua ilma ametita olla. Juba järgmise aasta jaanuaris määrati ta lahkunud professor Cameeni järel⁴⁾ tagasi professoriks, saades nüüd filosoofia ja moraali kateedri asemel ajaloo kateedri. Professor Eberhardi asemele nimetati mag. phil. Ericus Fahlenius; juba sama aasta lõpul sai Eberhard Riia lütseumi rektoriks ja järgmisel aastal Riia doomkooli inspektoriks⁵⁾. Professor

¹⁾ Lagerborg, op. cit., lk. 124.

²⁾ Konsist. protokollid 1701; Buchholtz, Verzeichniss sämmtlicher Professoren, lk. 187.

³⁾ Svenskt biografiskt lexikon VI, lk. 128—135.

⁴⁾ Professor Cameen määrati nimelt oktoobris 1701 Saaremaa kohtunikuks (Landrichter).

⁵⁾ Recke-Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon (Mitau 1827) I, lk. 467.

Dimbergi asemele nimetati mag. phil. Samuel Krook, kes siiski kunagi meie teades Pärnu ei saanud; endine professor Dimberg jällegi määrati a. 1706 Liivimaa õuekohtu assessoriks, millises ametis ta oli kuni Liivimaa langemiseni venelaste kätte.

Veel võiks nimetada, et ülikooli sekretär Nicolaus Fundell, kes ka oli Pärnust professoritega koos ära põgenenud, sai 1701. aastal oma ameti tagasi.

A. R. Cederberg.

Kes olid ilmaajaloo vanimad meresõitjad?

II.

Tervest sellest Ägäuse mere rahvaste kaubandusest ja meriliikimisest ei võtnud föniiklased üldse osa; neid koguni ignoreeriti täielikult Ägäuse mere rahvaste poolt. Seda tõendavad meile ilmselt väljakaevamiste tagajärjed Föniikias, Küprosel ja Ägäuse kultuurpiirkonna aladel. Et föniiklased alles Mückeeni-aja kreeklaste järel Küprosele tulid, tohiks nüüd küll üldist tunnustust leida.

Ülemalmainitud Ägäuse kultuuri katastroofiline hukkumine langes ajaliselt õige lähedalt ühte Egüptuse ja Babüloonia, kelle võimu Ees-Aasia väiksemad riigid aastatuhandete jooksul said vahelduvalt tunda, suurvõimu kokkuvarisemisega. Mitte vähem kardetav hettiitide riik oli juba varemini kokku varisenud. Polnud enam ühtki suurriiki, kes oleks võinud oma käsi Föniikia järgi nõudvalt välja sirutada. Järjekult võisid föniiklased ükskord ometi vabalt hingata.

Aga need mitmed katastroofid tõid endaga veel teise tähtsa tagajärje kaasa. Kaubandus ja läbikäimine Vahemere alal oli täielikult hävitatud ja polnud kedagi, kes oleks võinud ja tahtnud pärandust üle võtta. Siis tungisid föniiklased murrusse. Neile kui semiitidele omane äriline mõistus ja kauplemise vaim ärkas nüüd ning kindla instinktiga said nad aru avanevast soodsast võimalusest. Ning tõepoolest oli konjunktuur, s. t. asjaolude kokkusattumine ja ärilised väljavaated, väga hea. Föniikia, mida ma ülal kaitstud koridoriga võrdlesin, oli pikamööda aja jooksul samasse seisukorda sattunud, millises tänapäeval asub Belgia Prantsusmaa, Inglismaa ja Saksamaa vahel. Ta oli oma geograafilise asendi tõttu punktiks muutunud, kus kohtasid teineteist Ees-Oriendi vanade suurriikide poliitilised ja kaubanduslikud huvid: idas babüloonlased ja assüürlased Eufratil ja Tigrisel, lõunas Egüptus, põhjas hettiidid, läänes Kreeta oma merevõimuga, kuigi Kreeta huvipiirkond, nagu nägime, ainult Küproseni ulatas. Nüüd olid

kõik need riigid võitlusväljalt kadunud, poliitilised huvid ei etendanud mõnd aega enam mingit osa, elav kaubandus ei võinud aga puhata. Puudus ainult vahetalitaja selle kaubanduse ja mereliikimise jaoks. Sellest said föniiklased, nagu öeldud, kindla instinktiga aru ja kogu oma raassile omase visaduse, kannatlikkuse ja väsimata hoolega õnnestus neil lühikese ajaga muuta oma maa esimeseks selleaegse ilma tööstus- ja kaubandusriigiks ning kaitsta saavutatud seisukohta pikemat aega.

Föniiklaste äripraktika oli igatahes teistsugune kui egiptlaste ja kreetalaste oma ega vastanud meie ärimoraali praegustele mõistetele. Nad polnud ausad kaubanduses ja püüdsid ostjat või müüjat alati petta; nende sõrmedele jäi mõndagi kleepuma, nagu meie juures näiteks mustlaste suhtes lugu; isegi inimesteröövimist pidasid nad kasulikuks tuluallikaks ja orjadega ning tüdrukudega kauplemist näivad nad päris armastusega toimetanud olevat; nad ei kohkunud parajal juhul isegi oma külaliste hea hinnaga äramüümise eest tagasi. Föniiklased ajasid ka rahaäri, kuid olid seejuures puhtad liiakasuvõtjad. Kui nende kaubandusliku asunduse ümbrus seevõrra oli välja imetud, et ta enam mingit kasu ei tõotanud, või kui nende edasi viibimine seal mõnedel teistel põhjustel võimalik polnud, siis rüüstasid ja hävitasid nad kõik, et nende järel enam keegi ei võiks sellest asundusest kasu saada, ja jätsid siis koha maha öösel ja uduga. Nad luuletasid muinasjutte ja legende reiside raskusest kliimaatiliste olude, hädaohtlikkude loomade ja igasugu muude koletiste tõttu, et ära kohutada võistlejaid ja saladuse looriga katta oma rikkuste allikaid. Nad olid ühe sõnaga päris piraadid.

Eelajaloolisel ajal olid üldse kõik Ägäuse mere alal elavad rahvad, ka Homerose kangelased, mereröövliid. Kreetalased olid oma merevalitsemise aegu mere puhastanud mereröövliitest; aga enne seda olid nad ise tegelenud mereröövimisega ja hiljemini muutusid nad koguni ägedamaiks mereröövliiteks. Aga nad tegid seda kõike avalikult ega näinud selles midagi aualandavat: mereröövimine kui kutse ja elatusala seisis isegi kõrgemas lugupidamises kui käsitöölise või maaharija rahuliku iseloomuga sissetulek. Kõik need rahvad olid puhtad röövrüütlid. Föniiklaste kodusele vargusele ja truudusetusele vaatasid nad seevastu täieliku põlgusega alla. Ja võrreldagu nüüd neile vastandina vanu egiptlasti: kunagi pole viimased ükskõik kus kohas Vahemerel tegelenud mereröövimisega, kunagi pole neist teised rahvad midagi säärast kõnelenud; neil olid alati ainult korralikud kaubanduslikud sidemed.

Föniiklaste tööstusest ja kunstkäsitööst oleme juba ülemal kõne-

lenud. Nad töötasid pea eranditult ekspordi jaoks ja kohandasid oma maitse ostjate soovidele. Aga ka meresõitjatena olid nad tähelepanuväärne, mida hiljemini tunnustati. Nii laskis näiteks vaarao Neeho (609—595 e. Kr.) Föniikia meresõitjaid ette võtta sõidu ümber Aafrika Punasest merest alates. Tõesti pöördusidki nad kolmeaastase sõidu järel Gibraltari värava kaudu Egüptusse tagasi ja tõid üllatavaid teateid seni tundmatuult lõunarannikuilt kaasa. Persia-sõdade aegu moodustas Xerxese väes föniiklaste kontingent nii arvult kui ka tubliduselt Persia laevastiku tuumiku. Ptolemaios II Philadelphose (285—247 e. Kr.) all, kes muidu harilikult oma teenistuses pidas ainult Kreeka ohvitseri, juhtis kord kuningas Philokles Siidonist admiralina egüptlaste ja föniiklaste ühendatud laevastikku.

Ühele asjaolule tahaksin veel tähelepanu pöörda. Föniiklased olid, nagu nägime, kasutanud hea võimaluse, muutes oma maa esimeseks tööstuse- ja kaubanduseriigiks. Kuid mõne aja järel kasvasid neile kreeklastes kardetavad võistlejad. Viimased tõrjusid föniiklased aja jooksul Ägäuse mere ja selle ümbruse aladelt täielikult välja. Föniiklased pöörsid seetõttu häda sunnil oma tähelepanu enam Vahe-mere lääne-osal. Nad leidsid esijoones Aafrika põhjarannikul Egüptusest läänepool laialdase ala, kus nad võisid end täiesti takistamatult laiutada. Nende laevadel oli siin küll tuule ja lainetega võitlemist, ja hädaohud, mida varjas tundmatu rand, polnud väikesed. Aga niikaua, kui nad sõidukitel viibisid või endale rannalt tagasipääsu vabana hoidsid, olid nad igasuguse haarangu eest kindlustatud, sest Lüübia ranniku elanikud seisid veel väga madalal kultuuriastmel. Ka kreek-lasi polnud neil siin karta, sest purjetamine saarteta merel ja sõit Lüübiasse eeldasid säärast meretublidust, mida kreeklastel tol ajal veel polnud. Pikamööda tungisid föniiklased ikka edasi läände, asutasid Aafrika põhjarannikul Karthago ja Utica, jätkasid siis oma sõite edasi kuni Heraklesi sammasteni, kus neid meelitas Tartessose maa oma hõbedavarandustega; nad on isegi Põhja-Aafrika Atlandi rannikul lõunasse ja Euroopa Atlandi randa mööda ikka enam põhjapoolse tunginud ja peale selle käinud ka Vahemere lääneosa saartel. Aga ka siin läänes märkasid nad varsti kreeklaste võistlust, mille jälgimine meid siinkohal lähemalt ei huvita.

Nii olid ilmaajaloo vanimad meresõitjad kahtlemata vanad egüpt-lased, kellele hiljemini seltsisid Ägäuse kultuurpiirkonna rahvad. Föniiklased astusid sel alal välja alles teise aastatuhande lõpul, mil teised suurriigid võimetud või kokku varisenud olid, hoidsid teatava aja kaubanduse ja mereliikimise oma kätes, kuni neile kreeklaste

näol vastu astusid kardetavad võistlejad. Kogu selle arengu käik on sellega täielikult selge.

On aga veel üks küsimus, mille lahendamine kinnitab ülalesitatud tulemusi.

Mõnigi lugeja võiks imestades küsida, kas tõesti mõeldav ja võimalik peaks olema vanus egüptlasis näha ilmaajaloo vanimaid meresõitjaid. Omasid nad ju küll oma Niiluses pealiikimisteed, aga Niilusel võis loomulikult ainult jõelaevandus toimuda. Ja kuigi leidub dokumentaalseid tõestusi, mis nende merelaevandusele viitavad, siis on nad küll tõenäoliselt merelaevanduse ja laevaehitamise mõnelt teiselt meresõitjalt rahvalt laenanud.

Sellele võib lihtsalt vastata, et egüptlased, kes teatavasti olid ilmaajaloo vanim kultuurrahvas, merelaevanduse alal juba sel ajal tegelesid, kui teisi kultuurrahvaid, kellelt nad seda oleks võinud laenata, veel üldse polnudki. Kuid see väide pole isenesest selleks vist veel küllaline, et kahtlejaid nende eksituses veenda. Vaadeldgem seepärast veidi lähemalt merelaevade konstruktsiooni, et kõiki kahtlusi kaotada. Püüan asja võimalikult lühidalt kokku võtta, et kirjutise ulatust mitte liiga paisuda lasta, peajasjalikult aga seepärast, et parimgi kirjeldus ilma piltideta siiski ei või anda rahuloldavat kujutelma laevade välimusest.

Mõne laeva, eriti merekõlvulise laeva, ehitamiseks läheb esijoones vaja tarvitamiskõlvulisi tarbepalke. Imehäid laevaehituspuid andsid Liibanoni kuulsad seedrid, mida seal haruldases külluses leidis. Ka Ägäuse mere aladel oli varemalt laevaehituse-metsa külluses. Egüptuses pole seevastu kunagi leidunud tarvitamiskõlvulist tarbemetsa. Siin oli küll sükomoore ja akaatsiaid, aga need andsid ebakohast materjali, sest nende kõvadus ja okslik kasv tekitasid primitiivse kultuurajajärgu lihtsatele tööriistadele suurimaid raskusi; peale selle on need puud rasked ega oma seetõttu kuigi suurt kandejõudu. Juba varemil ajal otsisid egüptlased paremat materjali, ja neil õnnestus tõesti leida koha, kus seda külluses oli, mis neil endil puudus. Et Föniikia nii kaugel asus, võiks see veidi imelik paista; aga me peame konstateerima, et isegi eelajaloolistel aegadel mõned rahvad omasid õieti imestamisväärseid geograafilisi teadmisi ja isegi eemalasuvate maade looduse ja toodete suhtes tihti olid paremini informeeritud, kui seda võimalikuks võiks pidada. Nägime juba, et egüptlased õieti varakult ekspeditsioone Föniikiasse saatsid seedripuude hankimiseks. Maad mööda oli see loomulikult võimata, järjekult jäi üle ainult mereteel.

Et Föniikiasse jõuda, pidi loomulikult omama milgi määral merekõlvulisi laevu ja samuti julgust merele välja sõitmiseks. Mõlemat on tihti eitatud egüptlaste suhtes, kuid ilma aluseta. Egüptlased

polnud kaugeltki veekartlikud. Vastupidi peeti Egiptuses, kus kõik elu ja tegevus Niilusel möödus, kus igasugu liikimine, ka kohalik, paadiga toimus, kus igaüks juba noorest east peale veega ja jõelae-vandusega oli harjunud, juba varakult selle peale tuldama, et samm edasi astuda ja välja merele sõita, seda enam, et Niilus sugugi rahu-lik jõgi pole, vaid ajuti õige tormikaks ja salakavalaks võib muutuda ja siis mõnes kohas isegi osutab säärast lainetust, mis mitte just alati hädaohutu pole. Niiluse sõidutee on peale selle ka äärmiselt tülikas rohkete liivamadalikkude tõttu, mis voolus pea igapäev muutuvad; selle tõttu läks vaja suuri kogemusi, et madalikke teada, neid vee liikumise järgi üles leida ja neist hoiduda. Seepärast oli igal suure-mal Niiluse sõiduriistal piloot, kes pidi pika mõõduteibaga vee süga-vust alaliselt mõõtma. Ka kõige mugavam edasiliikumisviis — Niilusel purjetamine — polnud lihtne jõe arvurikaste käärude ja põh-jast loodesse vahelduvate tuulte tõttu. Nagu näeme, oli Niiluse lae-vandus egiptlastele heaks kooliks, mis neid juba varakult õpetas võitlust pidama ulgumere tuultega, laenetega ja madalikkudega.

Mis merelaevadesse puutub, siis katsusid egiptlased, nii hästi kui see korda läks, end aidata ka ilma tarvitamiskõlvulise ehitusmetsata. Isegi siis, kui hiljemini Föniikiast ja Süüriast saadi kohast puumater-jali, tarvitati ikka enamasti oma puid, sest sisseveetud puu oli hari-likuks tarvitamiseks liiga kallid.

Egiptuse merelaev on Niiluse laevast arenenud ja see omakord papüürusevenest. Viimane oli õieti ainult parv, mille esi- ja tagaosa ülespoole painutati, nii et sõiduk oma kujult umbkaudselt sarnanes kuusirbile. See kuju on Egiptuse laevale tuhandeid aastaid tüübiliseks jäänud. Niiluse laev ja merelaev ehitati loomulikult puust. Et kõ-vast, okslikust ja sitkest akaatsia- ja sükomooripuust ei saadud val-mistada suuremaid palke ja planke, nagu seda laevaehitaja vajas, ning ka loomulikke kaares kasvanud puid olemas polnud, siis leiuta-sid egiptlased häda sunnil laevaehituse tehnika, millist mujal kusagil maailmas pole leida.

Egiptuse laeval polnud ei kiili ega ka kaarestikku, vaid ta koostus ühestainsast laevavormist ilma sisemiste liideteta, ainult n. n. väliskoorest, mis sealjuures kokku seati ainult lühikestest puutükkidest. Need olid üksikud plangud (umbes 2 meetrit pikad, sealjuures aga väga jämedad), mis — Herodotose ja piltide kujutiste järgi — nagu telliskivid majaehitusel teineteise peale laoti ja tugevate puunaelttega ühendati. Nii tekkis kindlasti kokkuliidetud seinastik, mis koost ära ei lagunenu, kui need naelad ja tapid vees paisusid Kalfateerimine papüüruse-pilliroost takkudega muretses vajalise tiheduse. Niiluse laeva-

del leidusid suuremad või väiksemad tekkehitised: reisilaevadel — reisi-
jate mahutamiseks, transportlaevadel — väärtuslike kaupade või elus-
loomade jaoks; kindla tekkehitise katust tarvitati tihti komandosillana.

Merelaevanduse jaoks polnud aga need liitmed küllalt tugevad; seepärast ümbritseti merelaevad umbes ülemise plangukorra kõrgusel tugeva kahest trossist koostuva köisvööga, ja teatavate vahede järel juhiti see vöö ka üle teki pardast pardani ning kasutati siis põikliitmena. Niipea kui lainetuses köied märjaks said ja kokku tõmbusid, asus vöö kui raudvits ümber pardakülje ja tegi laeva tugevaks. Uues Riigis tehti need põikliitmed palkidest, mis läksid ühest pardaäärest teiseni ning ulatusid väliskoorest läbi väljaspoole, nii et nende otsad olid näha välisel pardaküljel. Nad neediti plangukordadega puunaelte abil nii tugevasti kokku ja paigutati nii väikeste vahede järele, et väline köisvöö nüüd võis täiesti ära jääda.

Agaga ulgumerel esines veel üks ähvardav ja suur hädaoht, sest laevadel polnud kiili. Kui tugeva lainetuse puhul mõni suur laine eest või tagant veeredes laeva oma harjale võttis, siis saabus silmapilk, mil laeva mõlemad otsad vabalt üle laineoru õhus kõikusid. Kui nüüd liitmed polnud küllalt tugevad, võis laev kergesti keskelt murduda, eriti siis, kui ta õige pikk oli. Ka selle hädaohu kõrvaldasid egiptlased, kuna nad laeva kummagi, esimese ja tagumise, otsa ümber põimisid tugeva köisvöö ja need köisvööd ühendasid tugeva kaabliga, mis läks üle terve laeva ja mehekõrgusel üksikute kahvlikujuliste postide läbi tõmmati tugevasti pinguli ja mida võis pöördnuia kaudu veel enam pingule tõmmata.

Meresõiduks jäeti ära ka arvurikkad tekkehitised, mis Niiluse laevadel leidusid. Samuti muudeti mõned teised üksikasjad vastavalt muutunud tingimustele: merelaevad olid näiteks märksa kõrgemad kui Niiluse laevad ja ruumid meeskonna jaoks asusid merelaevadel teki all; päikese vastu kaitseti end hea ilmaga kerge päikese-purje abil. Nii moodustasid egiptlased oma jõelaevast sõiduki, mis oli merekõlvuline ja enda tüübilises kujus üsna muutumatult on oma osa etendanud.

Laevade enamik oli kohandatud nii purjetamiseks kui ka sõudmiseks. Eranditult omasid nad ainult ühe masti, mis oli ikka nii seatud, et seda võis maha võtta. Purjetamine osutus võrdlemisi lihtsaks, sest laeval oli üksainus raapuri, ülemise ja alumise raaga. Alumine raa ei esine Vahemere-rahvaste juures mitte.

Mereolud polnud sõiduks Niiluse suust Föniikia rannikule halvad. Suvel puhusid enamasti värsked, kuid mitte tormilised lõuna- ja edelatuuled; peale selle leiame Süüria ranniku ääres põhjasse suunduva voolu. Selle voolu juures polnud Egiptuse sõidukitel hea tuulega

raske vähem kui 300 meremiili (1 meremiil = 1852 meetrit) pikkust teed 4 päevaga (4×24 tundi) ära sõita. Hädaohtlikud tormid läänest ja loodest, mille kaudu laev rannale heideti, tulid suvel vaevalt ette. Ülemalmainitud kardetavad kaljud leidsid ainult mitte kaugemal kui ühe meremiili kaugusel rannast, nii et laevad 1½—2 meremiili kaugusel kaldast leidsid eest vaba sõiduvee ja niiviisi võisid silmnähtavas maa läheduses piki kallast purjetada. Tagasisõit Föniikia rannast Niiluse sadamatesse polnud kõigiti nii hõlbus kui sinnasõit, sest tuli vastuvoolust jagu saada ja päri-, s. t. põhjatuuled ei puhunud mitte just sagedasti. Igatahes neid oli, ja kui ära oodati soodus põhjatuul, võidi seda kasutada. Kõige ebasoodsamal juhul võeti aerud appi ja võidi ka siis 8—10 päevaga Niiluse suuni jõuda, kus satuti alaliste põhjatuulte piirkonda ja võidi purjet tarvitada.

Järjelikult oli Egüptuse merelaev iseseisvalt Egüptuses tekkinud, nii et mingist välisest mõjutusest ei või üldse kõnet olla. Mainigem veel, et ükski asjaolu ei tunnista niivõrra otsustavalt Egüptuse mere-laevanduse suurest vanadusest ja selle kõrgest arenemisastmest kui tõsi-asi, et egüptlased mitte ainult palju hädaohtlikumal Punasel merel ei sõitnud, vaid et ka nende alaliste ürituste hulka kuulusid sõidud Punt (Somali rannikul, siinpool Bab-el-Mandebi väina). Siin leidis järjeli-kult meremeeste sugu, nimelt suurte kogemustega kaptenid, kes oska-sid hinnata kõiki reisi raskusi ja täpsalt tundsid merd tema voolude ja tuultega, tema kaljude ja madalikkudega, niisama kui randu kõigi eri maadega, ankurdamispunktidega, maandumiskohtadega jne. Egüpt-lased olid, nagu me nüüd teame, tõesti suurepärased meremehed, nii lahingus kui ka võitluses voogudega. Veel paljude sajandite järel, kui juba kaua enam polnud rahvuslikku Egüptuse laevandust, olid Egüptuse madrused ja kaptenid tüsedate meremeestena ikka otsitud ja igalpool meeeldi nähtud.

Föniiklased hakkasid meresõidukeid ehitama alles teise aasta-tuhande keskel. Seni polnud nad tõenäoliselt veel mingi mere-kaubandusega tegelenud ja ainukesed laevad, mis nad siimaani näi-nud, olid Egüptuse omad; seepärast ei tule imestada, et nende laevad vormilt ja ehitusviisilt jäljendasid Egüptuse omi ja osutasid viimaste iseärasusi. Nende lähem kirjeldamine on ülearune, sest meie õppi-sime juba tundma Egüptuse laeva. Rõhutaksin ainult, et ka Föniikia laevadel polnud kiili ja et nad osutavad täiesti Egüptuse purjetamis-viisi, millised mõlemad iseärasused täiesti erinesid kogu Vahemere laevandusest. Mõnes punktis läksid Föniikia laevad siiski Egüptuse omist lahku, kuid need väikesed erinevused on kergesti seletatavad. Puudus ülemalkirjeldatud kaabel, mis ühendas laeva eesotsa tagumise

otsaga; aga föniiklased ei vajanudki midagi sellesarnast, sest nende maa metsarikkuse tõttu oli neil kasutada palke igas suuruses, nii et nad võisid oma laevadele ehitada tugevaid pikutiliitmeid; ülemalkirjeldatud pardakülgedest väljaulatuvad tekipalkide otsad jäid aga samasugusteks kui Egüptuse laevadel. Teine erinevus seisis selles, et föniiklased Egüptuse laeva ülemale plangukorrale asetatud madala parda asemele ehisid kõrge restitaolise kantsikatte, mis rahutu mere aegu nii meeskonda kui ka laeval leiduvat tekilasti paremini kaitses üle parda merre uhtumise eest. Need olid ainukesed ja pealegi väheolulised lahkuminekul. Alles palju hiljemini, selle järel, kui föniiklased õppisid tundma teistegi rahvaste laevu, läksid nad üle teistsugusele ehitusviisile: nende laevad koostusid siis kiilist ja kaartest ning kaeti võrdlemisi õhukese väliskoorega; Vahemere-rahvastelt laenasid nad hiljemini ka mastikorvi.

Pöördugem nüüd Ägäuse mere aladele. Laevandus pidi siin täiesti teisel kujul arenema, sest et ta algusest peale oli määratud ulgumere jaoks. Et siin laevanduse alged, nagu ülal nägime, pealegi on väga varased, siis ei või siin loomulikult a priori oletada mingisugust rippuvust Egüptusest; selle peale vaatamata peame konstateerima kreetalaste juures mõnes suhtes teatavaid Egüptuse mõjutusi. Mõjutus föniiklastelt on endastmõistetavalt absoluutselt võimatu.

Ägäuse mere laevad koostusid juba vanemal ajal kiili ja kaarte ribistikust, mis andis laevale vastupidavuse ja tugevuse ning oli kaetud võrdlemisi õhukeste plankudega. Nad saavutasid seetõttu kerguse ja teatava elastilisuse, mis neid suurel määral võimaldas tormisele merele vastu pidama. See omadus oli eriti kasuks Küklaadide rahvastiku sõudepaatidele, mis voogudel kergelt tantsisklesid.

N. n. Küklaadide kultuuri laevad olid kõik sõudepaadid. Mast ja puri puudusid alati, sellevastu omasid nad, nagu näib, võrdlemisi suurt meeskonda. See iseloomulik nähtus, et paljude sajandite jooksul ka meresõidul ilma purjedeta läbi saadi ja ainult aerusid kasutati, esines teatavasti Põhjamereski. Vanemad vikingite laevad olid samuti sõudepaadid; purjed tulid alles võrdlemisi hilja tarvitusele. Ka nüüdisaja Kreeka käsnakalurid sõidavad oma lotjadega tihti kuni Aafrika rannani. Vastandina tugevaile Egüptuse merelaevadele olid Küklaadide laevad siiski ainult nõrgad sõidukid, mis olid enam kohased kaubitsemiseks ja liiklemiseks saarelt saarele.

Kreetalaste sõidukid märgitsesid võrrelduna Küklaadide rahvastiku mainitud sõudepaatidega juba olulist edusammu: nad tundsid masti ja purjeid, ja kreetalased näivad mereliikimiseks peamiselt purjelaevu tarvitanud olevat, kuigi selle kõrval samal ajal mõnikord võis leida ka

sõude-sisseseadet. Kreeta laevad olid niisamuti kui Küklaadide omad algusest saadik kiillaevad ja erinesid selle läbi täielikult Egüptuse omist. Mis aga purjedesse puutub, siis pole kaugeltki ilma pidepunktideta väide, et kreetalased said purjede idee egüptlastelt ja et nad neilt samuti selle järel laenasid masti, purjede, taklaaži jne. sisseseade. Tõendused selle vaate õigustamiseks ei saa siinkohal kõne alla tulla. Ka kõrged kajutiehitised, mis merelkäiva sõiduki jaoks loomulikult küsimusse ei tulnud, viitavad eranditult egüptlastele. Kreeta laevade tüüp pole aga egüptlastelt laenatud. Igatahes ei ole täiesti selge järgmine asjaolu. Kreeta laeval olid nagu Egüptuse omilgi kaarekujuline laevakere ülespoole pööratud otsadega. Selles ei nähta aga harilikult mingit rippuvust Egüptusest, sest otse see vorm öeldakse leiduvat primitiivsete paadikujude juures ja seda võidavat üldse kohata igalpool maailmas rahvastel, kes veel asuvad madalal kultuuriastmel. Täiesti kindel ei näi mulle siiski see seletus olevat: Küklaadide rahvastiku laevad ei omanud igatahes mingit kaarekujulist laevakeret. Merckõlvulisuselt ületasid Kreeta laevad märksa Egüptuse omi. Me võime vahet teha kolme liiki Kreeta sõiduriistade vahel: kerged paadid, merelkäivad kaubasõidukid ja sõjalaevad. Sõjalaevad olid kõik varustatud murdkannusega, mida tuleb pidada kiili pikenduseks.

Oleks mainida veel üht erilist laevatüüpi — n. n. „põhjarahvaste“, resp. „mererahvaste“ laevu, resp. sõjalaevu. Need rahvad põlvenesid Vahemere põhjaosast; täpsamalt pole nende päritolu seni suudetud kindlaks teha. Nendega tuli XIX ja XX dünastiate kuningail võidelda, eriti Merneptah'i ja kõige pealt Ramses III-al, kes nad nii maal kui merel hiilgavalt võitis. See merelahing on esimene, millest ajalugu teatab (1190 e. Kr.). Ramses III laskis seda kujutada oma suurepärasel Amonitemplis, ja tänu sellele asjaolule teame meie, kuidas nende rahvaste sõjalaevad üldjoontes välja nägid

Neil sõjalaevaldel polnud kõige pealt murdkannust; järjelikult erinesid nad seeläbi ilmselt Kreeta omist. Edasi olid nad puhtakujulised purjelaevad, täiesti ilma aerudeta, ja iseloomuliku, ainult neile omase purjetamisviisiga. Mast kandis üht pikka, kõverdatud raad, millel puri asus; niipea kui viimast enam ei kasutatud, nagu näiteks lahingus, ei lastud seda üheskoos raaga alla, vaid, vastupidi, tõmmati see eriliste köite abil kuni raami üles, nii et see meie rullkardinaid meelde tuletas. Loomulikult võidi raa ühes purjega halva ilma puhul ka tekile alla lasta. Edasi oli mastil üleval otsas karikakujuline vaatlemiskoht, n. n. mastikorv, kuhu lahingu aegu mahutati ammumehi. Laevalae ees- ja tagaosad olid tunduvalt kõrgendatud, laeva parras oli

jälle silmatorkavalt madal; kuid teda võidi igatahes lahingu ajal või halva ilma ja suure lainetuse puhul kõrgendada laia parralisandi läbi.

Kui egüptlased õppisid neid oma vastaste laevu tundma, laenasid nad neilt mõndagi, nagu Ramses III-nda Egüptuse sõjalaevad tunnistasivad. Kõige pealt võeti üle purje ülestõmbamine, sest see uus viis pakkus suuri paremusi; nimelt oli lahingu ajal allalastud raa tihti takistuseks ees. Alumine raa heideti loomulikult kõrvale. Nad laenasid samuti ka mastikorvi, tekikõrgenduse ees- ja tagaosas ja parralisandi, sest see varjas oma taga istuvaid sõudjaid ja andis neile kaitset vaenlaste vastu. Kõik muu jäi täpsalt samaseks, nagu see varemmini oli olnud.

Uus purjetamisviis näib üldse teise aastatuhande keskelt peale ühine olevat kõigile laevandusega tegelevaile Vahemere-rahvastele. See on ka kogu vana aja läbi tarvitusele jäänud ja hiljemini põhjapoolsetesse meredesse üle kantud. Ka vikingite ja normannide laevade purjed tõmmati raani üles ja rippusid tihti suurtes kottides alla, nii et sinna mees võis mahtuda, nagu mitmel korral teatatakse.

Homeroose-aegseid Kreeka laevu ei tarvitse meil siin kirjeldada, sest nad olid Kreeka omade jäljendused. Klassilise aja Kreeka laevad ei huvita meid käesoleval juhul. Tähendan ainult lühidalt, et ebamõõdukalt pikad trieerid ähvardasid Egüptuse laevade eeskujul keskelt murduda ja et nii kreeklased kui ka roomlased kasutasid sama palliatiivvahendit, mida me konstateerisime vanade egüptlaste juures: suuri köisvöösid, millega laev ümberringi vööstati ja tugevat kaablit, mis läks laeva eesotsast tagaotsani. Nii näeme ka siin Egüptuse mõju.

See vanimate meresõitvate rahvaste laevaehituse lühike ülevaade kinnitab täielikult ülalesitatud väiteid vanimate meresõitjate suhtes. Küsimusele, kes olid siis ilmaajaloo vanimad meresõitjad, võib minu arvates anda ainult üheainsa õige vastuse: vanad egüptlased.

Kirjandus: R. Pietschmann, *Geschichte der Phönizier*, Berlin 1889 (Oncken, *Allgemeine Geschichte*, I, 4, 2); W. Landau, *Die Phönizier*, Leipzig 1901 (*Der Alte Orient*, II, 4); R. Dussaud, *Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la mer Égée*, Paris 1910, 2. trükk 1914; R. Kittel, *Geschichte des Volkes Israel*, Gotha, I, 4 trükk 1921, 5. ja 6. trükk 1923; Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, Halle, I, 3. trükk 1913, 4. trükk 1925, II 1893; J. Beloch, *Griechische Geschichte*, Strassburg, 2. trükk, I, 1, 1912, I, 2, 1913; *The Cambridge ancient history*, Cambridge, I 1923, II 1924, III 1925, IV 1926; E. Speck, *Handelsgeschichte des Altertums*, Leipzig, I 1900; A. Köster, *Das antike Seewesen*, Berlin 1923; A.

Köster, Schifffahrt und Handelsverkehr des östlichen Mittelmeeres im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr., Leipzig 1924 (Beihefte zum „Alten Orient“, Heft I).

Sõnastik.

Ankurdamispunkt — Ansteuerungspunkt	Parras — Bord
Elling — Werft	Pardakülg — Bordwand
Kaared — Spanten	Parralisand — Setzbord
Kalfateerimine — Kalfaterung	Pikutiliide — Längsverband
Kantsikate — Schanzkleidung	Plangukord — Plankengang
Kiillaev — Kielschiff	Purjetamine — Besegelung
Köisvärk — Tauwerk	Pöördnui — Drehknüppel
Köisvöö — Taugtirtel	Põikliide — Querverband
Laevakere — Schiffsrumpf	Raa — Rahe
Laevandus — Schifffahrt	Raapuri — Rahsegel
Laevatekk — Schiffsdeck	Ribistik — Gerippe
Laevavorm — Schiffsgefäß	Seinastik — Wandung
Langtrepp — Falltreppe	Sõnde-sisseseade — Rudereinrichtung
Liide — Verband	Taklaaz — Takelage
Mastikorv — Mastkorb	Tapid — Zapfen
Mereliikimine — Seeverkehr	Tekilast — Decklast
Meresõit — Seefahrt	Tekipalgid — Deckbalken
Meresõitja — Seefahrer	Tihestamine — Abdichtung, Kalfaterung
Murd — Bresche	Tross — Trosse
Murdkannus [kiilipikendus] — Rammsporn	Vaatlemiskoht — Auslug
Murdlainetus [rannaäärne] — Brandung	Väliskoor — Aussenhaut
Neednaelad — Düvel	

A. Pridik.

Autori saksakeelsest käsikirjast tõlkinud *O. Liiv.*

Lõpuaruanne kaevamiste kohta Tartu Doomevaremete pikihoones.

Tartu Doomevaremeis 1924. ja 1925. aastal ettevõetud kaevamistöde kindla resultaadina osutus, et Doom oli alguses olnud kolmelõviline kodakirik võrdlemisi väiksete dimensioonidega. Kuid siinkohal peab otsekohe mõnna, et nimetus kodakirik pole täiesti täpne, vaid et me pigemini peaksime rääkima pseudobasiilikast: kuigi kesklööv oli paigutatud ühes kõrvallöövidega ühise rüvikatuse alla, asenes selle võlvistik basiilikaalse põhijoonise juures ikkagi kõrgemal kõrvallöövide omast. Mingi hilisema ümberehituse puhul muudeti see pseudobasiilika kesklöövi kõrgendamise teel puhtakujuliseks basiilikaks. Seejuures laiendati ka pikihoonet, tõmmates väljaspool eendatud tugipiidad sissepoole, paigutades aknasseina (nagu see veel prae-

gugi põhjapoolsel küljel väga hästi alal hoidunud) piitade välisotsade kohale ümber ja asetades piitade vahele kabelid. Järjekult tuli pikihoone senisele kolmele lõõvile kummalgi küljel üks kabellõöv lisaks, nii et kirik nüüd oli muutunud pseudoviielõõviliseks. Selle suure laiendava ümberehituse puhul uuendati kesklõõvi piitade süsteem täielikult, kuna lõunapoolse külglõõvi tugipiidad jäid endisteks. Seevastu kisti põhjapoolses külglõõvis pea terve piitade süsteem peaaegu kuni alusmüürini maha ja ehitati teistsuguses tehnikas uuesti üles. Ainult mõned üksikud piidad, millede vahel juba esimese ehitamisperioodi ajal võlvid olid olemas, jäid ka ümberehituse juures püsima ja vooderdati ainult uuesti üle. Kaevamised 1925. a. suvel võimaldasid veel teatavaid järeldusi teha põhjapoolse portaali eeskoja (millele hiljemini eendati kabel) ehitamisarengu kohta. Siin võidi vastuvaidlematult kindlaks teha neli ehitamisfaasi, millisest asjaolust ilmselt näha; kuivõrra komplitseeritud on oma üksikasjus olnud kiriku ehitamisajalugu ja kuivõrra ettevaatlikult tuleb talitada esialgse kiriku põhijoonise uurimisel.

Nüüd pidi kõige lähemaks ülesandeks osutama kindlaks teha doomkiriku esialgne kuju, selle esimene põhijoonis. Nii sai tarvilikuks uurida ühe teise, tihedasti koori juures asuva väikese põhjapoolse kabeli, siis ühe lõunaküljel asuva kabeli ja lõpuks — mis oli küll kõige olulisem, kuid samal ajal ka kõige raskem ülesanne — suurte läänepoolsete tornide alusmüüre, et kindlaks teha läänefrondi algkuju¹⁾. Selle laiaulatusliku ülesande lahendamise ühe suve jooksul võimaldus ainult ülikooli valitsuse ja kultuurkapitali poolt väga vastutulelikult antud toetuse tõttu; olgu siinkohal neile mõlemale asutusele avaldatud kõige otsekohesem tänu. Seepärast võidi kogu tööd korraldada veidi suurejoonelisemal kujul kui eelmisel aastail. Töötati nelja alalise töölisega ja mõne ajutise abijõuga. Endisest töötamisviisist, niivõrra kui see oli osutunud otstarbekohaseks, ei kaldutud oluliselt kõrvale. Vabakstehtud osade mõõtmise, plaanide ja jooniste valmistamise eest hoolitses hra Julius Mager kiiduväärilise täpsusega; ka temale olgu siin ta kaastöö eest tänu avaldatud. Peale selle päevapildistati ka sel aastal õieti ohtralt kõik vabakstehtud müüriosad.

Kõige pealt uuriti ühe teise põhjapoolses küljes asuva kabeli alusmüüre. Rääkimata vanadest plaanidest, mis oma ebatäpsuse ja mitte-usaldatavuse tõttu ainult lasksid oletada siinkohal mingi kabeli asumist, muidu aga ei lubanud teha mingisuguseid lähemaid järeldusi,

---

¹⁾ Vaata joonis 1. Eri aastail ettevõetud kaevamiste pinnad on ära tähendatud eri šrafeeringuga. 1923. a. prof. Kjellini juhatusel ettevõetud kabeli alusmüüri vabakstegemine koori juures on ka arvesse võetud.

pakub mõlema esimese tugipiida müüristik ise küllaliselt pidepunkte oletusele, et sel kohal kunagi olemas olnud mingi juurdeehitis. Mõlemad piidad on kahjuks ülikooli raamatukogu ehitamise ajal küll õieti tugevasti üle kaetud ja uuema telliskivistikuga üle vooderdatud, kuid oma olulisemais osis on nad siiski vähe muudetud. Esimene idapoolne põhjakülje piit, mis asub otse koori, s. t. praeguse raamatukogu, juures, ulatub võrdlemisi teistega märksa ettepoole ja on samal ajal ka tublisti laiem teistest põhjakülje piitadest ja ka temale vastavast lõunapoolse külglöövi piidast. Selle sisemuses leidub hästi säilinud kitsas trepp, mis kiriku poolt alates tõuseb piida väliskülje suunas, piida otsa kohal pöördub läänepoole ja järjelikult pidi viima mõnele võlvile või mingisugusesse teisesse ruumi tugipiitade vahel. Seda treppi võib näha müüris piida ja koori poolt moodustatavas nurgas asuva augu kaudu, mis ennemini väike aken on olnud ja mille kaudu võib, kuigi vaevaliselt, trepile juurde pääseda.

Mainitud trepp on veel seepärast eriti huvitav, et siin vanal hästisäilinud lubjasulatisel leiduvad ainsad hästi alalhoidunud jäljed Doomi keskaegseist maalidest. Need on loomulikult vähesed jäänused: teadagi ei saa oodata pimedas trepiruumis mingisuguseid toredaid seinamaale. Siin on peamiselt tegu püüdega toonitada kaarte arhitektoonilist liigendust trepi pöördepunktidel. Valgel lubjasulatisel, millega terve sein on kaetud, on juba tugevasti pleekinud punases värvis kvaadrid maalitud, nii et mulje tekib, nagu oleks terve kaar neist kokku pandud olnud. Kuigi need maalid ei võimalda teha mingisuguseid järeldusi kiriku endise seisukorra kohta selle maalide suhtes, siiski asjaolu, et isegi täiesti tähtsusetu pimedas trepi juures ei keeldutud dekoratiivsest ilustusest, näib ometi õigustavat oletust, et päris siseruum pidi äärmiselt rikkalikult maalidega kaunistatud olema.

Teine piit osutab oma idapoolsel küljel isegi ülevooderduse läbi mingi õieti madala võlvi jälgi; võlvi kiirdpunkt asub piida välisotsa juures, nii et võlv paratamatult oma edasi jatkunud osas pidi toetuma praegu mitte enam olemasolevale piida-pikendusele¹⁾. Oletatava võlvi kõrgus vastab esimeses piidas oleva trepi kõrgusele ja järjelikult tuli oletada mingisugust siduvust mõlema vahel. Peale selle peab esimese piida paigutama kõige vanemasse ehitamisperioodi, esiteks seetõttu, et ta, niipalju kui seda üldse võimalik jälgida läbi hilisema ülevooderduse, on ehitatud Gooti liitmes, samuti kui kiriku kõige vane-

---

¹⁾ Vaata joonis 3. Pilt annab läbilõike väikese põhjapoolse kabeli vabaks-tehtud jäänustest, lääne suunas vaadatuna, just selleks, et näidata selgesti äratuntavaid võlvijälgi.

mad ehitusosad, teiseks aga seepärast, et ta oma idapoolisel välisküljel umbes kahe meetri kõrgusel maast osutab kahekordse suurusega tugevasti äramurtud, kunagi profiileeritud telliskivide korrapärist rullkihti. Teise piida välisel ahasküljel leidub alt ülesse ulatuv õmblus, mis ühenduses äsja käsitletud asjaoludega lubas oletada, et ka see piit kuulub kõige vanemasse ehitusperioodi ja suure ümberehituse korral siin lihtsalt külge paigati.

Säärase asjade seisukorra tõttu tehti vabaks mõlemad esimesed kabelirakked põhjalöövivis ja esimese piida väliskülg kuni koorini. Selle töö juures ei esinenud suuremaid raskusi, sest maapinnal leidis siin võrdlemisi vähe prügi ja varsti jõudis liiv vastu. Küll ei võidud tööd esimeses rakkes täiesti rahuldaval kujul läbi viia: siin pani ülikooli väljakäigukoht sellele peagi piirid ja seetõttu jäi ka väljakühveldatava mulla jaoks ruum õieti kitsaks. Tugipiitade siseotsade vahel käiva müüri üht külge ei olnud sel viisil võimalik uurida, sest Krause oli väljakäigukoha ehitanud otse selle äärde. Nii ei saadud põldkivist alusmüüri terves selle sügavuses uurida. Kunstiajaloolisest seisukohast pole sel asjaolul antud juhul olulist tähtsust, sest alusmüüride sügavust on eelmisel aastail mitmel korral uuritud ja väiksemad kõrvalekaldumised ei tähenda ehitusajalooliselt enam palju. Järgmiseks ebasoodsaks asjaoluks osutus see, et Guleke oma veejuhestiku sisseseadmisel juhtis ülikooli peahoone juurde viiva toru kabelist täpsalt diagonaalis läbi, kusjuures loomulikult hävitati müüristik edela- ja kirdepoolses otsas¹⁾. Niivõrra kui ma seni asja olen jälginud, ei võetud seejuures täpsaid mõõtmisi ette ega tehtud jooniseid; igatahes erinevad plaanid Guleke töös „Alt-Livland“ vähemal või suuremal määral ehitise tõelisest seisukorrast. Kui kabeli kirdepoolse nurga häving edaspidiseks ei oma olulist tähtsust, annab seevastu edelapoolse nurga kaotus end hoopis teravamalt tunda, sundides keelduma vastamast mõnele küsimusele mõninga, kuigi just mitte väga tähtsa üksikasja suhtes. Siiski on siin töö tulemused oma tähtsamais punktides vastuvaidlematult kindlad.

Mingisuguseid tähtsamaid leidiseid siin ei tehtud. Imelikul kombel ei leitud siin laipu, vaid ainult juhuslikult üksikuid luid, mis aga võivad ülikooli raamatukogu või veejuhestiku ehitamise korral mujalt

---

¹⁾ Joonis 2. Lõige on mõeldud umbes $\frac{1}{2}$ jalga maapinna all, s. t. kabeli välismüüride jäänuse kõrgusel. Veejuhestiku läbi rikutud nurgad on selgesti näha; teise piida külge liituv vabaksjätud tükk on seletatav sellega, et müür siin püstandi rajamisel, milline tööd pealegi tunduvalt takistas, ära purustati ja lihtsalt välja murti. Võrdlusest 3 joonisega, kaevamiste läbilõikega, peaks see küll täiesti selge olema.

siia sattunud olla. Siin kaevati küll välja ühe hauakivi väike murdosa, kuid kahjuks ei ütle ka see midagi ja võib samuti juhuslikult siia olla sattunud. Ainsaks tähelepanu väärivaks asjaks olid arvurikad telliskivikillud kui ka mõned terved hästisäilunud katusetelliskivid munga-nunna süsteemis, mis põhjapoolsel küljel osutus domineerivaks juba eelmisel aastal, nii et me nende telliskivide suuruse kohta nüüd oleme täpsalt informeeritud¹⁾. Kahjuks ei leidu neil aga, samuti kui kõigil teistelgi seni leitud kividel, mingisuguseid märke nende päritolu või mõne teise asja kohta ja seepärast ei ole võimalik teha isegi vähemaidki oletusi nende põlvenemise kohta.

Olgu siinkohal esitatud uurimise kindlad tulemused, ilma süvenemata kõigisse üksikasjusse ja uurimisaastadesse. Otse praeguse pinna all (umbes $\frac{1}{2}$ jala sügavuses) satuti juba kabeli müürijäänustele, mis olid silmatorkavalt ühetaoliselt ära murtud. Viimane asjaolu laseb end ainult sellega seletada, et doomimäe planeerimisel mineva sajandi alul juurdeehitise müüristik, mis ikkagi kaunis laialt ulatus praeguse tee peale, segavana ära murti ja tee rajamise otstarbel täiesti ühtlaselt tasandati. Müüristik moodustab, nagu seda teisiti ei võigi oodata, mõlema piida otsese jatku, on piitadega otseses kindlas liitmes ja peab järjekindlalt nendega ühel ajal ehitatud olnud olema. Müür kerkib 3,50, resp. 4,50 meetrit üle piitade 1,10 meetrilise paksuse juures. Välismüür on 7,15 meetrit pikk, sisemine pind on $5,60 \times 5,0$ ruutmeetrit suur, nii et terve kabel ligikaudselt ruutpõhist omab²⁾. Terve juurdeehitis on, samuti kui kõige vanemad osad, ehitatud puhtakujulises, järjekindlalt läbiviidud Gooti liitmes. Ainult ulatub müür ühe rullkihi võrra sügavamale kui vanade osade telliskivimüüristik. Nüüd ilmnes aga tähelepanuväärt asjaolu: kuna vana piidastik tavaliselt tugib võrdlemisi sügaval põldkivist alusmüüri, ei võidud siin mingisuguseid jälgi mõnest edaspidisest alaehitise kindlaks teha. Kaks välisseina eri kohtades ettevõetud katset müüristikku alt õõnestada osutusid mõlemad ühte viisi täiesti tagajärjetuiks; tuli avalikuks, et müür täielikult ilma mingi alaehitise oli otsekohe püstitatud liivale³⁾. Seda on võimalik ainult nii seletada, et müüri ei tulnud kanda mingit

---

¹⁾ Aruandes kaevamiste kohta 1924. ja 1925. a. („Ajalooline Ajakiri“ 1926, nr. 1, lk. 32) oletatud mõõdud on, välja arvatud mõned väikesed kõrvalekaldumised, osutunud õigeks ja leidnud kinnitust.

²⁾ Vaata põhijoonis 2. joonisel.

³⁾ Vaata lõige 3. joonisel. Välismüüri juures ei ole põldkivist alusmüüri olemas: sisemüüri juures ei saadud seda ülalesitatud tehnilistel põhjustel uurida ega võidud seda seepärast ka lõikele joonistada. Selle tõttu läheb loomulikult alusmüürituse mulje kahjuks suurelt osalt kaduma.

olulist survet või koormatust; järjekult ei võinud terve juurdeehitis väljaspool piite olla kuigi kõrge, mis ka täitsa vastab madala võlvi jäljele teisel piidal. Samuti ei võidud väljaspool nurkades ära tunda mingisuguseid diagonaalselt suunatud nurgatugide jälgi. Veidi kõrgemas asendis kui senised vastavad leidised leiti esimese põranda mitmet liiki telliskiviplaadid, kõik *in situ* ja samas suuruses kui varemini leitud. Teise perioodi (mil terve pikihoone kõrgemale tõsteti) põranda paasikplaatide jäänusi ei tulnud siiski üldse päevavalgele. Loomulikult võib seda seletada lihtsalt põranda hävinemisega aastasadade jooksul: oleme ju ka muidu leidnud teisest põrandast ainult võrdlemisi väga väheseid jälgi. Siiski näib ikkagi täiesti tõenäoline olevat, et siin kabelis põranda kõrgemaletõstmine üldse aset ei leidnud, sest terve ruum on niikuinii väga madal ja oleks põranda tõstmisega liiga tunduvalt ebaproportsionaalselt vähenenud. Pealegi oli ta pikihoonest täiesti eraldatud ja oli määratud mingisugusteks eralisteks otstarveteks, nii et põrandapinna vahe vaevalt võis tunduda eriti segavana. Müüristikul on kõigil külgedel täiesti sama kõrgus; puudusid lüngad, mis oleks lubanud oletada mingit sissekäiku väljaspoolt. Järjekult võis kabelisse pääseda ainult kiriku sisemusest ja nimelt kitsa ukse kaudu; see asus teise piida kõrval müüris, mis käis mõlema piida siseotsade vahel, eraldades kabeli kirikust. Kui siin mõndagi on hävitatud Guleke veejuhestiku läbi, siis annavad vanad pildid, ajast enne raamatukogu ehitamist, küllaliselt täiendavat materjali kindlale tulemusele jõudmiseks. Siin asus selles müüris ka sissekäik trepi juurde, mis müürist ja viimasest piidast läbi viis võlvile, millega end ka ristmüüri ja piida ebaharilik paksus laseb seletada. Ühes kagupoolses nurgas leiti ühe kolmneljandik-samba sokkel, mille kapiteelile ilmselt oli tuginud võlviroie. Sokkel langes oma vormilt ja suuruselt täiesti ühte enne-
mini vabakstehtud analoogiliste osadega.

Kabeli akende vorm ja suurus jääb kindla materjali puuduse tõttu loomulikult selgusetuks. Et aga kabel tuleb vastuvaidlematult paigutada esimesse, kõige vanemasse ehitamisperioodi ja et leitud arhitektoonilised üksikasjad oma vormilt ja suuruselt täielikult ühte langevad varemate leidistega, siis ei tohiks oletus, et ka aknapalestiku profiileering on olnud samasugune, küll mitte aluseta olla. Mis nüüd puutub akende vormisse, siis leidub ülikooli raamatukogus alalhoitaval varemete gipsimudelil, mis neid enne koori ehitamist kujutab, ühe ümmarakna jälg. Ümmaraknad oleksid küll, võrdlemisi madalat ruumi silmas pidades, täiesti mõeldavad; kuid siiski tuleb mõnda, et mudeli täielik fantastilisus mõõtude suhtes ei suuda meisse sisendada liig suurt usaldust selle vastu. Samuti ei saa anda täiesti kindlat vastust küsi-

musele, kas viis trepikäik läbi müüri ja piida ainult võlvile või oli kabeli kohal veel mingi väär kiriku sisemuse suunas. Trepil terve asendi järgi otsustades näib viimane võimalus tõenäolisem olevat. Ometi ei võinud väär siis küll ulatuda üle terve juurdeehitise, vaid pidi enda alla võtma ainult ruumi piitade vahel, olles niiviisi kaks korda väiksem kui alumine. Ei näi tõenäoline olevat, et nii kõrge müüristik, nagu seda täielik teine kord oleks nõudnud, oleks olnud üles ehitatud ilma küllalise alusmüürita. Kindlate tugipiitade vahel oleks aga väär väga hästi mõeldav.

Võrdlematult tülikamaiks ja keerulisemaiks kujunesid uurimistööd lõunapoolses kabelis. Rääkimata sellest, et vanad plaanid siin veel vähem lubasid mingisuguseid järeldusi teha, on siin ka müüristik palju vähem rahuldavas olekus säilinud. On alal hoidunud ainult üks piit, lääne poolt lugedes neljas, ja seegi on kaunis kõdunenud olekus. Järgmine, viies, piit on purustatud kuni väheste alusmüüride jäänusteni, kuues on raamatukogu ehituse puhul uuesti ehitatud ega tule ehitusajaloo jaoks enam kõne alla. Murtud rullkihi (mida me ju tavaliselt leiame vanades osades) ootamatu lakkamine piida väljaspoolsel ahasküljel ja samuti täpsas vastavuses soklisimsi lakkamine lubasid oletada siin hilisemaid ehituslikke muudatusi, seda enam, et ahaskülje laiem osa osutab kogu aja murrukohti. Muidu oli siin aga tegemist kobamisega pimeduses. Selle piida juures kaevamistel satuti varsti hiljemini juurdeehitatud müüri peale. Paratamatult oletatavat, vastaspoolel asuvat teist müüri otsiti, oletades, et siin tegu kabeli juurdeehitisega, mis oma kavatselt ja suuruselt on analoogiline eelmisel aastal vabakstehtud suure põhjapoolse kabeliga, mitte enam olemasoleva viienda ja uuendatud kuuenda piida vahe peal. See osutus eksisammuks, mis maksis ainult ilmaaegselt aega ja raha. Müüristik polnud midagi leida; ainult leiti pikihoone välismüüri alusmüürid ja needki meelegeitlikult purustatud olekus. Piki välismüüri edasikaevamisel osutus, et kabelil oli olnud täpsalt pikihoone ühe rakke laius ja et otsitav idapoolne kabelimüür pidi otsekohe olema nõjatunud nüüd mitte enam säilinud viiendale piidale. Selle osa põhjaliku hävingu tõttu võis telliskivimüürist leida ainult õieti väheseid jälgi. Tuli välja ainult põldkivist alusmüür, mida siis jälgiti edasi lõuna, s. t. praeguse tee, suunas. Ka siin osutus müüristik kuni alusmüürini täielikult äramurtud olevat; ainult mõned telliskivid olid juhuslikult alal hoidunud. Peale selle oli kabeli lõunapoolse lõpuseina kohal isegi alusmüür telefonikaabli paneku puhul tugevasti üles kistud ja ära lõhutud: nii võidi ainult kindlaks teha, et juurdeehitisel olid olnud diagonaalselt suunatud nurgapiidad. Sissekäigu asendi kohta polnud

mingisuguseid pidepunkte ja ka prügis, mis siin töid tugevasti takistas, polnud leida kõlvulises olekus säilinud profileeritud kive, mis oleksid lubanud teha mõningaid oletusi kavatise ja arhitektoonilise liigenduse üksikasjade kohta.

Õigupoolest võidi ainult põhijoonis täpsalt kindlaks teha. Kabeli sisepikkus oli 7,5 meetrit 5,5 meetrilise laiuse juures¹⁾. Ta on olnud kahe- ja kolme-akneline, mida võib järeltada täpsalt ida- ja lõunamüüri keskkohal leitud tugipiitade alusmüüride põhjal. Otsustades selle vilakuse kitsa põhijoonise järgi võib pidada tõenäoliseks, et sissekäik asus lõunaküljes ja et pikimüürides pidid kummaski kaks kitsast akent olnud olema. Ainult otse pikihoone tugipiida juures olid säilinud mõned telliskivimüüri ja põranda jäämused, mis omased heitma veidi valgust juurdeehitise kronoloogiale. Kõige pealt võidi laitmatult kindlaks teha, et juurdeehitis oli ehitatud Vendi liitmes (tähendab kaks külgekivi ja üks otskivi), mis teatavasti eelmisel aastail osutus noorema ehitamisperioodi oluliseks tunnuseks. Juurdeehitise põldkivist alusmüür ulatus peaaegu kuni piida telliskivist soklisimsi kõrguseni ja oli järjekuldselt otsekohe piida telliskivimüüristiku külge ehitatud, õieti analoogiliselt sellele, kuidas suure laiendava ümberehituse korral talitati uute aknasseinade alusmüüri, mis asetati välimiste piidaotsade vahele. Ometi ei võid kabel ehitatud olla ühel ajal pikihoone ümberehitamisega, vaid peab küll ajaliselt varem rajatud olema. Müürijäänuste läheduses on nimelt veel mõned terved põrandaplaadid *in situ* säilinud ja peale selle kaevati veel mõned murrukillud välja, mis kinnitavad tervete plaatide suurust. Need on telliskiviplaadid, mis ju vanemale põrandale iseloomulikud, aga läbistikku on suuremad, raskemad ja paksemad, kui meie neid muidu oleme leidnud. Kui kabel ajaliselt ümberehitusega ühte langeks, siis peaksime me ometi ligikaudse kindlusega ootama paasikplaatide.

Vabaks tehes müüriotsi piida mõlemal poolel satuti veel ühele väga huvitavale üksikasjale. Piida läänepoolsel küljel oli vanema ehitusperioodi välispiida harilik normaalne kuju väljamurtud rullkihi ja teise aknasseina alusmüüri. Idaküljel leiti profileeringu sokkel, mis oli asetatud viltu piida vastu. See profileering võis, kui otsustada

¹⁾ Vaata lõunapoolse kabeli juurdeehitise põhijoonist (joonis 4). Ümber terve pikihoone käiva kuusepüstitamise tõttu, mida võimalik polnud eemaldada, tuli ka siin keelduda müüristiku uurimisest selle terves pikkuses. Sellest johtubki lünk joonisel. Samuti kui põhjas on ka siin püstitamise juures müüristik rikutud (mälestusmärkide kaitsel). Puhastehniliselt seisukohalt oli püstitand loomulikult takistuseks, kuid selle läbi ei riivata milgi kombel arhitektuur-ajaloolisi tulemusi: viimased on praegugi täiesti kindlustatud.

analoogia põhjal leidistega põhjalöövi täpsalt vastavail kohtadel, ainult mõnele portaalile kuulunud olla. Kahjuks ei ole midagi säilinud paarikust viiendal piidal, sest viimane on täielikult hävitatud¹⁾. Kuid ka ilma paarikuta tohiks selge olla, et meil siin tegemist küljportaaliga, analoogiliselt vastu asuvale põhjapoolsel küljel. Ainult on, otsustades suurema sokli järgi, palestik märksa rikkalikumalt profileeritud olnud. Järjekult anti küljkäikudest lõunapoolsele portaalile, nagu ju see enamasti ikka sünnib, vist küll suurem tähtsus ja kaunistati see vastavalt kõrgemini ja rikkalikumalt. See portaal lisati aga hiljemini esimesele esialgsele ehitisele juurde. Piit osutab mõlemal küljel oma sisemise otsa juures selgeid, täiesti äratuntavaid hiljemini väljamurtud aknasseina jälgi. See on läänepoolsel küljel seletatav kiriku hilisema suure ümberehitusega. Idapoolsel küljel võib seda seletada ainult aknasmüüri väljamurdmisega, et piitade välise otsa kohal portaal sisse ehitada, millele suurepärasem kuju anti kui vastavale põhjapoolsele portaalile. Ometi pidi portaali sisseehitus tõenäoliselt aset leidma mitte kaua peale kiriku valmisaamist. Loomulikult pidi siis piitade vahel eeskoda olnud olema, mis kindlasti oli võlvitud. Siin leiti ka esimene põrand; see koostus telliskiviplaadidest, mis olid harilikku väiksemat formaati, nagu ka kõik kiriku sisemuses seni leitud esimesse perioodi kuuluvad plaadid. Pealegi oli siin seni kõige suurem esimese põranda ühtekuuluv tasapind. Ainult asus ta eeskojas silmapaistval kombel märksa kõrgemal kui kiriku löövis, umbes 0,5 meetri võrra. Ka portaali sokkel algas siin umbes 1¹/₂ telliskivikihi võrra kõrgemal kui põhjapoolsel küljel. Järjekult pidid astmed portaalile (kahjuks võime ümberasuva maapinna kõrguse kohta ainult oletusi teha) ja samuti astmed eeskojast kirikusse viima. Väljast portaalile viivate astmete kohta ei võidud loomulikult enam mingisuguseid jälgi leida, sest need olid kabeli juurdeehituse juures kaduma läinud. Eeskojast kiriku viivate astmete kohta polnud ka enam midagi leida. Viimast asjaolu võib seletada osalt sellega, et ümberehituse juures said tarvilikuks vastavad alaehitised umbes veel ³/₄ jalga kõrgemal asuva teise põranda jaoks ja neile alaehitisile langesidki astmed ohvriks. Osalt mõjus siin kaasa ka asjaolu, et hiljemini toimunud matmistehetel korral veelgi mõnda ära hävitati. Nimelt leiti siin sisemuses jälle paljud veel puutumatud luukered, mis asusid mitmes kihis (kind-

---

1) 5. piida alalhoidumise seisukorda iseloomustavad väga selgesti veel *in situ* olemasolevad telliskivid, nii nagu nad ära joonestatud. Põldkivist alusmüüri uurimisest keelduti, sest seda oli teiste piitade juures eelmisel aastail mitmel korral uuritud ja vaevalt oleks võinud siin leiduda mingisuguseid kõrvalekaldumisi.

lasti võidi neid konstateerida kolm), ja peale selle ka rikkalikult luid. Muu seas leiti otse müüri juures kohal, kus oletatavasti astmed asusid, vähem kui kahe jala sügavusel maa all lapse luukere, mis mitmeti huvi väärrib. Ta on umbes 12 aastase tütarlapse luukere; surma põhjust ei võidud kindlaks teha. Ta lebas peaga läände ega pakkunud selles suhtes midagi erakordset, oli aga asetatud lamama pahemal küljel, näoga põhja poole. Käeluude vahel leiti täiesti roostest ära söödud vaskraha, mis talle kaasa oli pandud ja mil veel võis ära tunda Vaasade kolm krooni. Sellega on laip, kuigi ainult umbkaudselt, dateeritav ja kinnitab, et kiriku sisemust oldi Rootsi ajal kasutatud üldise matmispaigana¹⁾.

Portaalkojas polnud märgata mingisuguseid märke teisest pörandast, nii et ka siin on võimalik küsimus, kas siin üldse on pörandat kõrgemale tõstetud ja teisega tasandatud. Kui aga ometi arvesse võtta kiriku sisemuse õieti tugevat hävitust venelaste poolt ja asjaolu, et isegi Krause veel kasutas hauakive j. m. kõnnitee kividena ja muul kasulikul viisil, siis võib jälgede puudumisele küll vaevalt omistada olulist tähtsust. Igatahes ei tohiks tõenäoline olla oletus, et ilma sundivate põhjusteta (nagu seda näit. põhjapoolses kabelis oli ruumi madalus) mitte igal pool pörandat ei uuendatud. Kabeli pörand ei erine portaal-eeskoja omast. Et eeskoja pörand piitade vahel oleks hiljemini juurdelisatud kabeli pörandaga ühtlustamise otstarbel kõrgemale tõstetud, näib vähe uskumisväärt olevat, sest seda oletust ei luba teha portaali sokkel, mis niikuinii võrdlemisi kõrgel asub. Järgelikult tuleb oletada, et juurdeehitise pörand asetati sama kõrgele kui portaal-eeskoja oma. Miks eeskoda asenes kõrgemal kui kirik ise, seda küsimust on vaevalt võimalik otsustada; kas selle põhjuseks olid välised maapinna tingimused, jääb küsitavaks.

Sellega avaneb hilisema kabeli-juurdeehituse suhtes teatav dateerimisvõimalus: juurdeehitus tuleb ajaliselt paigutada ilmselt suure ümberehituse lähedusse, kuid pidi aset leidma enne viimast: ehitati teises tehnikas (Vendi liide!), kohanduti aga vanale pörandale, kusjuures mingi ebatäpsuse tõttu tarvitati suuremaid telliskiviplaate kui ennemini.

Kõige huvitavamaiks, kuid teadagi kaugelt kõige raskemaiks osutsid tööd tornides. Et tornid pole tekkinud ühel ajal pikihoonega, vaid on hiljemini juurde ehitatud, seda näitab juba põgus pilk mõlema torni vahelisse eesruumi. Mõlemad külgeinad osutavad siin alt üles

---

1) Vrdl. prof. R. Hausmanni märkus selle asja kohta, Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1908 (trükitud 1909), lk. XXXI.

minevat õmblust, mis juba otsekohe keelab oletada nende tekkimist ühel ajal ja ühtlaselt pikihoonega. Põhjapoolses tornis on veel selgesti säilinud esialgse läänefassaadi täiesti äratuntavad jäänused: tornist põhjapoolsesse külglöövi viiva suure kaare kohal on alal hoidunud poolümmarguse tornitaolise juureehitise jäänused, milles keerd-trepp asus; trepi jälgi leiame ka veel kaare ühel küljel. Järjekult on selge, et tornide juurdeehituse puhul, kui müürisse murti praegune sidekaar pikihoone ja torni vahel, kõrvaldati poolümmargune trepi-juurdeehitis kuni uue torni võlvi kõrguseni. Võlvi peal ei seganud ta enam ja jäeti selletõttu püsima. Sellepärast tuli esimese perioodi suhtes juba algusest peale arvestada ilma tornideta kirikuga. Loomulikult pidi läänefassad liigendatud olema nelja tugipiida abil, mis pidid pikihoone võlvinihke vastu võtma. Põhjapoolse torni lõunamüüri siseseinal võib veel selgesti ära tunda ühe piida astendust, milline piit loomulikult hilisemasse suuresse torni sisse ehitati. Peale selle osutab sein selle vanades osades Gooti liidet ja samuti ka murtud rullkihti, nii et selle kuuluvus esimesse ehitamisperioodi seisab väljaspool iga kahtlust. Vastuasuvast seinas on vastavil kohtadel murd, millist võib seletada trepi-juurdeehitise hiljemini ettevõetud väljamurdmisega. Et Neumann seda ei näinud ja oletada võis pikihoone ühtlast tekkimist ühes raskete massiivsete läänetornidega Lüübeki Maarjakiriku eeskujul, jääb täiesti arusaamatuks¹⁾.

Siin raskendasid töid sageli allakukkuvad kivikesed ja mõnikord ka kivid. On ju müüristik ülal täiesti kõdunenud ja seal pesitsevad hakid panevad prügi veerema ja kukkudes tõmbab üks osake teise kaasa. Poolümmarguse juurdeehitise alusmüüri uurimine osutus tagajärjetuks. Leiti küll selle jälgi, kuid täiesti hävitatud seisukorras: teatavasti on Guleke põhjapoolsele tornile asetanud oma veejuhestiku-kirikukese ja torude panemise juures on alusmüür õieti tugevasti purustatud. Kuidas sellega ka ei oleks, kuid alusmüürid, oleks siin enam praktilist tähtsust omanud — ainult selleks, et saada kõige täpsamaid mõõte. Kahtlus selle faktilise seisukorra juures ei ole võimalik. Pool-

---

¹⁾ Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, 1913 (trükitud 1914), lk. 9 sq. Eriti silmatorkavaks jääb, millise vankumatu visadusega ta sellest ekslikust mõttest on kinni hoidnud. Läänud sajandi 80-dail aastail on ta oma esimese rekonstruktsiooni katse puhul seda mõtet esimest korda väljendanud ja 1913. a., teise rekonstruktsiooni katse puhul, pole ta mitte kaugemale jõudnud: ta ei ole enam midagi näinud, vaid püüab ainult veel oma mõtet täpsalt põhjendada. On kahetsemisväärne, et sel viisil Neumanni autoriteedi tõttu on laiemas ringes levinud täiesti vale ettekujutus asjast, ja siin kohal peab veel kord täie rõhuga tema Lüübeki Maarja kiriku fantaasia vastu välja astuma.

ümmarguse trepi-juurdeehitise mõõtudele oli väga raske ligi pääseda. Müüristiku täiesti kõdunenud seisukorra juures ülal tornil ei olnud ronimine kuni juurdeehitiseni hästi võimalik, nii kõrge redeli paigutamise torni sisemuses oli jälle raskustega seotud. Seepärast tulid punktid loodlauaga üle kanda, kusjuures loomulikult ebatäpsused väga kergesti võisid sisse lipsata; nii võib saavutatud resultaate trepi-juurdeehitise mõõtude suhtes ainult oluliselt joontes rahuldavaiks tunnustada. Lõunapoolsel sisemüüri leiti täiesti loomulikult, vastavalt Gooti liitmele, esimese perioodi soklisimisi profileering, mis järjekult ainult nähtavat seisukorda kinnitab.

Hoopis üllatavaid resultaate andsid kaevamised lõunapoolses tornis. Seda kasutatakse praegu puukuurina, mille katus kaitses siin veel ohtralt maha varisevate kivide vastu: on ju lõunapoolne torn veel tunduvalt meeletlikumas seisukorras kui põhjapoolne. Puhas väliselt oli seisukord siin sarnane põhjapoolse torni omale: seinad murd ja Gooti liide esinevad ka siin. Ainult paistis silma üks asjaolu ja nimelt, et ei olnud kinni peetud sümmetriast, mida oleks võinud oodata esialgse läänefassaadi mõlema külje vahel. Põhjapoolses küljes nõjatud trepikäik välisele tugipiidale, milles vastavalt sellele oli murd, kuna sisepoolne piit oli tervena alal hoidunud Gooti liitmes. Lõunaküljel polnud aga leida mingisuguseid jälgi poolümmargusest trepikäigust: ometi oleks igal juhul pidanud seda ootama sümmetriliselt põhjaküljega samuti välisele tugipiidale nõjatunud olevat ja vastavalt oleksid välises tornimüüris säilinud piidaosad pidanud murdu osutama, kuna sisemine piit oleks pidanud tervena säilinud olema. Selle asemel näeme täiesti vastupidist: väline piit on säilinud laitmatult Gooti liitmes ja näitab väga selgesti torni hilisemat juurdeehitamist, kuna sisemine piit osutab murdu. See veidi ebetõenäoline seisukord laskis oodata kaevamise tulemusi loomulikult vastava põnevusega.

Töö oli siin eriti raske. Ühest küljest sundis kitsas ruum mulda tornist küllaliselt kaugele viima, mis väga vaevarikas ja aega rööviv töö oli, seda enam, et tuli kaevata väga sügavale. Teisest küljest saati $\frac{1}{2}$ —1 jala paksuse mullakihi järel, mis õigupoolest enam koostus mädanema hakanud puujäänustest, paksule, aimamatult tugevale, oma ülemises osis otsekohe lubjaga müüritud prügikihi, mis ilmselt oli olnud põranda paasikplaatide aluseks. Seda kõike oli vaja kangidega lahti murda, talitades sealjuures loomulikult äärmise ettevaatusega, et mitte hävitada vanemaid ehitusosi. Algus täiesti lootusetuna näiv töö andis tähelepandavaid tulemusi: alles nelja jala sügavusel tehti sisemise tugipiida juures (piida ja läänemüüri vahel nurgas) ligikaudselt veerandringi moodustava alusmüüri jäänused vabaks. Need olid säi-

linud võrdlemisi armetus seisukorras ja lasksid selgesti näha kaunis hoolimatu eemaldamise jälgi¹⁾. Äärmiselt raskete töötingimuste tõttu tuli keelduda alusmüüri uurimisest selle terves sügavuses. See ei oleks ka midagi juurde annud saavutatud tulemustele: teine poolümmargune trepikäik oli tõeliselt olemas olnud ja nimelt, ilma sümmeetriast kinni pidamata, põhjapoolse küljega sisemisele tagapiidale nõjatunud.

Siinkohal on vaja tähelepanu juhtida asjaolule, et Guleke oma töös „Alt-Livland“²⁾ siin on ära märkinud poolümmarguse juurdeehitise, milline nüüd tõepoolest leitud, millist aga seni ometi ei usutud, sest et see enam-vähem ebatõenäoline tundus olevat. Et Guleke oleks Doomil kaevamisi korraldanud puhasteaduslikes huvides, selle kohta pole mingisuguseid teateid; ta näib enimini piirdunud olevat ainult oma veejuhestiku panemiseks vajaliste kaevamistega. Siin lõunatornis ei luba mulla, resp. prügi täielik puutumatus oletada kaevamiste toimetamist. Vanad plaanid on alles Rootsi ajast pärit ja neil ei leidu midagi selletaolist. Samuti peaks ebatõenäoline olema, et Guleke oleks siin müüris leiduvate murrujälgede põhjal järeldanud juurdeehitise olemasolu. Järjekult peame oletama, et tal olid kasutada mingisugused allikad, mis meile enam pole tuttavad; seda enam tuleb kahetseda, et ta ei ole avaldanud ainustki tekstisõnakest oma pildi materjali juurde.

Lõpuks oli veel vaja suuremaid kaevamisi ette võtta Doomi eesruumis suurte läänepoolsete tornide vahel, ja nimelt järgmiste kaalumiste põhjal. Esimese läänefassaadi mõlemad keskmised tugipiidad eenduvad oma sisemisel poolel õieti tunduvalt³⁾. Eendid omavad palju kõrgemat soklit kui see muidu esimese perioodi piitadele ja müüridele omane ja soklisims on pealegi profileeritud teistsugusel, oluliselt erineval viisil⁴⁾; igatahes on mõlemad eendid ka veel Gooti liitmes. Nende eendide vaheline ruum oli kuni esialgse peaportaali kõrguseni silmatorkavalt järsult võlvitud ja küljed osutavad veelgi niše pühakukujude jaoks. Võlvi kohal oli ruum, nagu seda praegugi müüris säilinud palgid näitavad, puupõrandate abil mitmeks korraks jaotatud ja

---

1) Vt. joonis 5. Plaan annab ainult ruumi vanade, esimesse perioodi kuuluvate piitade vahel, mitte aga terve torni.

2) R. Guleke, Alt-Livland, Folge III (Bistum Dorpat), tahvel III.

3) Vt. joonis 7.

4) Vt. joonis 6. Põhjapoolse keskmise tugipiida eenduva osa pindvaade. Silma torkab soklisimsi erisugune kõrgus; profileeringu vorm on juurde lisatud. Võrdluseks vt. „Ajal. Ajak.“, 1926, nr. 1, lk. 21, kus on esitatud täpsalt esimese, kõige vanema perioodi profileering.

pultkatusega kaetud. Võlvi kavatis lubas tõenäoliselt oletada, et ei rahuldutud tugipiitadega portaali mõlemal küljel, vaid et piite laiendades portaalile eendati lahtine eeskoda, eeskoja kohal asuvat ruumi aga kasutati teisteks otstarveteks.

See oletus leidis niivõrra kinnitust, et piidaendide vahel ei võidud tähele panna mingisuguseid jälgi mõnest müürist või alusmüürist, mis oleks kas või ligikaudseltki võinud lasta võimalikuna näida siin mõne teise portaali või sellesarnase ehitise olemasolu. Kõikjal esines ühesugune, mitte väga kindel prügikiht, mille all varsti satuti loomuliku mullapinna peale. Piida täielik vabakstegemine kuni esimese perioodi peaportaalini kinnitas seda hüpoteesi mõningais üksikasjus, ilma midagi uut juurde toomata. Järjekult peame üldiselt läänefrondi suhtes oletama kolme perioodi: esiti laiendati esialgset fassaadi lahtise portaaleskoja võrra ja eendati lõpuks suured massiivsed tornid.

Sellega oleme saavutanud õieti selge ülevaate pikihoone ehitusajaloo kohta selle eri faasides, niivõrra kui see praegu üldse võimalik. Materjali võimalikult detailiseeritud läbitöötamine teeb võib olla veel mõned väikesed täiendavad kaevamised tarvilikuks, ei suuda aga seniseid tulemusi milleski muuta, kuigi võib anda mõned mõõdud üksikasjade suhtes. Üldiselt võib pikihoone suhtes nüüd labida käest kõrvale panna. Igatahes omame aga ehitusajalugu veel ilma mingisuguse kronoloogilise fikseerimiseta. Selles suhtes peaks telliskiviehitiste võrdlev uurimine nii meie kodumaal kui ka sellest väljaspool kindlasti pidepunkte pakkuma. Selle tööga tuleb nüüd algust teha; selle alused ja materjal on antud kaevamiste kaudu saavutatud ehitusajaloos, mis pikihoone suhtes on osutunud järgmiseks.

1. Kõige pealt oli kirik võrdlemisi vilakune (8-rakkene) kolmelööviline kodakirik (pseudobasiilika) ilma tornideta ¹⁾. Peaportaal asus läänes, põhjaküljes oli neljanda ja viienda kirikule väljaspool eendatud tugipiida vahel külportaal. Viimane asus piitade välisotsa kohal, nii et piidad eeskoja moodustasid, mille kaudu pääseti kiriku külglöövidesse. Läänefassaad oli ka (4) määratute dimensioonidega tugipiida läbi liigendatud; peale selle olid läänefrondi kummalgi küljel poolümmargused juurdeehitised; neis asusid keerdtrepid, milliste kaudu

---

¹⁾ Vt. joonis 7. Plaanid 7 ja 8 ei pretendeeri absoluutsele täpsusele maastabis, vaid tahavad ainult skemaatiliselt näitlikustada pikihoone arengut. Ehituslikud muutused punkt 1—5 on 7. plaanil kujutatud, punkt 6, 7 ja 8 — 8. plaanil. Uue koori juurdeehitis on siin ära jäetud, sest siin peetakse ainult pikihoone arengut silmas. Eri ehitusperioodid on ära tähendatud eri šrafeeringuga, kusjuures 8. plaanil ümberehitusel juurde tulnud osad on märgitud mustaga, et neid selgesti eraldada vanadest. Muutunud kõrgsuhete võrdluseks vt. läbilõiked („Ajal. Ajak.“, 1926, nr. 1, lk. 33 pilt 6).

võidi pääseda võlvile. Need keerdtrepid asenesid mittesümmeetriliselt: üks neist tugis põhjapoolsele välisele, teine lõunapoolsele sisemisele tugipiidale. Kiriku põhjaküljes oli idapoolses otsas väike kabel juurde ehitatud. Kesklöövi piitade vormi kohta puuduvad andmed; siiski võib kõrvalpiitadele eendatud turpade peenelt liigendatud vormi põhjal järeldada, et nad samuti pidid omama enam või vähem komplitseeritud vormi ja et siin tegemist oli mingi sambakimbuga.

2. Juba varsti peale pikihoone valmissaamist võeti kiriku sise-muses ümberehitus ette: põhjapoolses portaal-eeskojas ehitati poolles kõrguses teine võlv sisse ja asetati selle kohale väär (laulukoor? orel?), mis pulgatud põrandal laiendati kuni kesklöövini, kus ta tugis vastaval kõrgusel keskpuitade vahele sisseehitatud kaarele. Et võimalik oleks väärile viiva trepi vähem silmatorkavalt tugipiidast läbi juhtida, lisati viiendale piidale küllaline osa müüri juurde, nii et trepp võidi, kuigi veidi kitsa ja järsuna, ära mahutada; ja et seeläbi eeskojas kaduma läinud ruumi mõnevõrra tagasi võita, tehti vastu asuv neljas kõrvalpiit selle alumises osas veidi kitsamaks.

3. Ajalises läheduses selle ümberehitusega murti lõunapoolsel küljel põhjapoolse portaali vastu neljanda ja viienda piida vahel aknassein välja ja ehitati piitade välisotsa kohal portaal sisse, mis oli rikkalikumalt kaunistatud kui senine põhjapoolne portaal; piitade vahel tekkis loomulikult eeskoda.

4. Samuti võib ajalisel ainult õieti vähe sellest ümberehitusest eemal seista järgmine ehituslik muutus, mis kiriku välimust tunduvalt muutis: laiendati mõlemad keskmised läänefassaadi tugipiidad ja eendati nende vahel peaportaalile rikkalikult dekoreeritud lahtine eeskoda.

5. Selle järel on ehitustegevus ilmselt kauemat aega seisnud; alles palju hilisemal ajal eendati lõunapoolsele portaalile vilakune kitsas kaherakkene kabel.

6. Siis võeti ette terve kiriku põhjalik ümberehitus. Pseudobasiilika muudeti kesklöövi kõrgendamise teel puhtaks basiilikaks ümber, põrand asetati kõrgemale. Samal ajal pikendati tervet ruumi, tõmmates sissepoole seni eendatud tugipiidad ja asetades nad kabelite vahele. Selle laienduse põhjustasid, nagu me pea näeme, ka stilistilised kaalumised, nagu terve see ümberehitus märgitses seniste väärtuste radikaalset ümberhinnangut.

7. Sellele laiendatud ja ümberehitatud pikihoonele ehitati siis veel põhjaküljel suur üle 1¹/₂ rakke vastava laiuse juures ulatuv kabel põhja portaali ette juurde.

8. Lõpuks eendati pikihoonele läänes kaks massiivset torni ja

9. ehitati tervele ehitisele võib olla selsamal ajal uus koor juurde.

Niiviisi tekkinud ehitise kui terviku hindamisel, selle n. ö. esteetilisel väärtustamisel ei saa vaated loomulikult täiesti lahkuminematud olla. Ei saa ju salata, et pikihoone võimsate läänes asuvate tornide ja koori vahel, mis oma müüridelt ületas kõrvallöövid ja oma katusega ka kesklöövi, avaldas veidi rõhutud muljet. Peab aga arvesse võtma, et alati raskem on juba millestki olemasolevast, vanast luua midagi hoopis teist kui seda teist uuena üles ehitada. Ja tõeliselt märgitses ümberehitus õigupoolest täielikku uuesti-loomingut. Teine doom (olgu esialgu ainult selle pikihoonest räägitud) oli terve oma ehitusidee suhtes midagi hoopis uut. Tema ehitaja oli täiesti teise vaimu laps kui esimese doomi ehitaja. Arhitektuuri terve käsitus ja arhitektoonilise vormi hingeline elamus on teisel meistril põhimõtteliselt erinevad ja otse teravas vastolus seisvad esimese doomi meistri omadega. Ei ole võimalik ehitada ühtki silda esmeselt teise juurde, ei leidu nende vahel ühtki vahenduvat ühenduslüli. Ja nüüd seisib aga teine meister ülesande ees esimeselt meistrilt ülevõetud vormidest, võiks isegi peaaegu öelda, temale täiesti arusaamatust materjalist luua teistsugusest vaimust sündinud uut. Et selle juures jäid püsima mõningad vastolud — kes tahaks selle üle imestada? Esimene ehitab, *sit venia verbo*, liikumist, teine — rahu, esimene — rütmi, liigendust, teine — tasapinda, esimene — joont, teine — ruumi.

Olgu selle kohta esile tõstetud mõned iseloomustavad üksikasjad. Esimene meister liigendab oma välismüürid eendatud tugipiitadega, mis omakord liikumist ja rütmilist elu omandavad astendusist ja profileeringuist, ilma et tervik seetõttu muudetakse lihtsalt mingiks funktsiooniks või et taoteldaks kivilt tema iseloomu rõõvimist (Entsteinung des Steines). Just selle vastu: tavaliselt küll veidi raskepärased piidad rõhutavad ilmselt maist seotust ja ümber terve ehitise käiva profileeritud rullkihi horisontaalne joon teeb ülespoole tungiva liikumise aeglasemaks. Teisele meistrile on aga see liig: ta keeldub põhimõtteliselt välismüüri igasugusest liigendusest. Tugipiidad on aga kord olemas ja ei lase end juba puhas tehnilisil põhjusil eemaldada. Järjekuldmataks nad sissepoole; aknassein paigutatakse piitade välisotsa kohale; mis profileeringust veel järele on jäänud, kõrvaldatakse kartlikult; nii tekib täiesti tasane pind, mida ainult aknad lüngastavad. Säärase aknasseina ettenihutamise tõttu pidi ka loomulikult pultkatuste pind külglöövide kohal muutuma tunduvalt suuremaks ja sellele vastavalt pidid need katused nüüd avaldama massilist, veidi raskepärast muljet.

Neidsamu vastolusid leiame ka kiriku sisemuse suhtes. Esimene meister liigendab oma kõrvalpiitade turbad ja sellele vastavalt, nagu

ülal tähendatud, vist küll ka kesklöövi piidad väga peenelt kaaludes ja õieti elavalt. Akende all käiv dekoratiivsete nišide friis lüngastab ühetooniliste müüriosade pinnakust. Kiriku põhijoonis on puhtbasilikaalne, mis juba kui säärane rõhutab liikumist vastandina ruumiarengule. Siin on kõikjal toimitud joontetõmbe ja rütmi nõudeile vastavalt (miks ei ehitatud kesklöövi otsekohe alguses puhasbasilikaalsel kujul täiesti väljaarendatud ülavalgmikuga?). Ja kuidas talitab siin teise doomi meister! Vanad piidad takistavad tema plaane; terve kesklööv uuendatakse; uued piidad on täiesti lihtsad, ilma soklideta, kaheksanurgalise läbilõikega, on nurkades tagasihoidliku ümmarguse mõikaga turbastatud, mõjuvad täielikult rahulikkudena ja pinnakaina. Kapiteelist keeldutakse; ainult mõikataoline õhuke rõngas laseb teda aimata, ja sedagi õigupoolest enam külglöövi suunas, küll vist selleks, et mitte vastolu kõrvalpiitadele eendatud turpade esimesest perioodist ülevõetud kapiteelidega lasta liiga silmatorkavaks muutuda; midu lähevad aga turbad ilma edasise lüngastuseta maapinnast otsekohe võlvi vöödeteks ja roieteks üle ja jätkuvad ilma mingisuguse liigendusega kuni võlvi kiiruni. Säärast lihtsat piida ehitust võime leida Põhja-Saksa telliskivigootika alal õieti sageli ja kõige mitmekesisemais variatsioones: kõige lähemal seisab selles suhtes Tartu doomkirikule Stargardi Maarjakirik, nii et siin võiks mõelda lähemaile suhetele. Kuid ainult stiilikriitilistel momentidel tugivate järeldustega tuleb ehitamisaja suhtes äärmiselt ettevaatlik olla; jäägu säärased järeldused senikaua tegemata, kuni meil kasutada on enam-vähem täielik materjal selle küsimuse kohta.

Dekoratiivsed nišid kaovad, ja mis profileeringuist veel järgi jäänud, murtakse hoolikalt ära, et mitte pinnale segavalt mõjuda. Tugipiitade astendused kaetakse üle, et juurdetulnud kõrvalkabelid võimalikult kõrgeks teha: nad asetatakse peaaegu niisama kõrgele kui kõrvallöövid ja ühtlustatakse võimaluse järgi viimastega, nagu seda juba külglöövide ja kabeli vahel asuvaist kaareavausist näha. Et neid võimalikult kõrgeks teha, ei ole ühendus külglöövi ja kabelite vahel moodustatud mitte tavalise teravkaarega, vaid lõunas vanadel piitadel profileeritud ulgudega, milliste ülemine osa jookseb tõmbilt petikkaare vastu; põhjas puutuvad kabelite külgseinad vahenditult petikkaartega kokku, nii et n. n. murtud teravkaar tekib. Vastuväide, et see ehituslik iseärasus oleks juba *eo ipso* tingitud olnud kabelite sisseehitusest, ei pea milgi viisil paika, sest kabelite sisseehitus oleks nende madalama kuju ja väiksema ulatuse juures väga hästi võimalik olnud ka välisliigenduse säilitamise korral, mille kohta võiks tuua arvurikkaid näiteid. Ennemini on see küll sündinud kõige

täpsamate kunstiliste kaalutlemiste põhjal. Külglöövi ainsa rakke ruumi pidi ju juurdetulnud kabeliga võimalikult ühtlustama, nii et see ümmarguse terviku moodustaks: kõik on siin suunatud ruumiarengule. Tahtmatult tekib küsimus, miks siis külglööve ei kõrgendatud kesklöövi kõrguseni ja ei ehitatud puhtakujulise kodakiriku, nagu seda näit. on Maarja kirik Danzigis. Ei saa salata, et siin imelik vastolu olemas, sest esimese meistri juures kohtame kodakiriku puhul basiilikaalseid elemente ja vastupidi, teise doomi looja juures puhta basiilika puhul mitmeid kodakiriku-elemente.

Üldse avaldab äärmiselt vilakune kesklööv puhas väliselt koori ja tornide vahel teataval määral mittevalmis muljet, nagu ei oleks ta veel saavutanud oma lõplikku kuju. Ja on täiesti võimalik, et pikihoone ümberehituse juures vististi teistsugused kavatsused olid olemas, mis aga ei jõudnud teostamiseni. Müüristik ei paku mingisuguseid, igal juhul mingisuguseid küllalisi pidepunkte selle üle otsustamiseks. Kuid meile paistab igatahes silma, et põhjalööv is kõrvaldati üks osa tugipiite ja ehitati uued. Seda ainult vanade piitade kõdunenud olekuga seletada ei näi olevat küllaline. Miks pidi just põhjapoolses löövis täpsalt nelja piida müüristik ajahambale halvemini vastu panema kui ülejäänud kolme piida ja lõunälöövi tugipiitade müüristik? Ka ei lase see asjaolu end rahuldavalt seletada ainult teise meistri kunstiliste kavatsustega: miks ei uuendatud sel korral ka mitte lõunapoolseid tugipiite? Ometi lasksid viimased end ka uuele ehitisele kohandada ja ära kasutada; miks ei oleks see siis ka põhjapoolsete suhtes võimalik olnud? Senikaua kui pole leitud vastuvõetavat seletust, ei saa ilma pikemata kõrvale heita mõtet, et ilmselt olid olemas teised kaugeleulatuvad plaanid, milliseid vana piidastik ei rahuldanud ja seepärast pidi uuesti kujundatama, et aga töö kestes neist plaanidest loobuti ja veel mahakiskumata vana müüristik ära kasutati ja sellega ainult neli piita põhjas uuel kujul üles ehitati.

Kuid kuidas sellega ka ei oleks ja kuigi pikihoone välimus meid vast täiesti ei rahulda, sisemuses olid vahekorrad igatahes hästi läbikaalutud ja kirik pidi, eriti ühenduses kooriga, avaldama lääneportaalist sisseastujale äärmiselt imposantset muljet. Ja siin peab rõhutama veel üht asjaolu: koori meister seisis oma kunstniku-ilmelt igatahes väga lähedal pikihoone külglöövide meistri-le. See, mida külglöövides on taoteldud ruumiarengu suhtes, ilmub kooris, kus kujundamisele mingisuguseid raskusi ees ei seisnud, teataval määral lõpuleviiduna. Siin oli kunstnikul võimalus, peaaegu täiesti takistamata vanemate ehitiste poolt, täiesti vabalt kujundada, ja nii on siin tõepoolest meistri-

töö tekkinud, mis oma kontseptsiooni jõult teist omasarnast otsib. Ei ole liialdatud, kui öeldakse, et Tartu doomkiriku koor oma imposantse laia koori-ümbriskäiguga, oma kiriku keskteljesse asetatud päispiidaga kooripäras arhitektuuri ajaloos üldse üksinda seisab. Selle sarnast võib küll leida, kuid midagi üheväärilist ei tea ma nimetada. Seda enam on kahetsemisväärne, et just kõige ilusam kiriku osa nii armetul kujul raamatukoguks ehitati ja vist küll parandamatult ära rikuti, pealegi viisil, mis oma otstarvet kaugeltki ei saavutanud.

Asjaolu, et koori ja ümberehitatud pikihoone vahel võib leida kunstilistes kavatsustes sarnasust, ei luba otsekohe kõrvale heita teatava ühenduse võimalust mõlema ehitamisperioodi vahel. Ja me peame pikihoone ümberehituse küll dateerima märksa hilisemasse, ajalisel kooriehitusest mitte väga palju eemal seisvasse ajajärku. Tahaks peaaegu küsimuse järgmiselt üles seada: esiti ümberehitatud pikihoone, siis koor; või: esiti koor, siis alles pikihoone ümberehitus. S. t. me peaksime tervet asjade käiku nii kujutlema, et olemas oli suurejooneline ümberehituse projekt, mis käis ühtlaselt koori ja pikihoone kohta, mis siis oma esimeses, koori kohta käivas osas teostamist leidis, kuid mida aga pikihoone suhtes ei võidud terves ulatuses läbi viia, millise asjaoluga tuleks seletada pikihoone puudulikku kohandamist koorile. Kui ka see hüpotees esimesel pilgul näib õieti veetlev olevat ja mõningaidki problemaatilisi nähtusi teises pikihoones lubavat vaevata seletada, siis ei räägi ometi selle kasuks erinevused välisarhitektuuri käsitlemisel ja tugipiidad koori juures, mis vastolus ümberehitatud pikihoone pinnakusega, sest neid pole võimalik ilma ülejäägita rahuldavalt kirjutada välise asjaolude ja ehitamistingimuste arvele. Siin näivad ometi teistlaadilised kunstilised kavatsused olemas olnud, nii et küsimusele praegu võimata kindlat vastust anda. Kuid kuidas sellega lugu ka ei oleks, ometi ei või nüüd enam niivõrra kergesti ja täielikult eraldada ümberehitatud pikihoone dateerimist uue koori omast. Sellega omandab kooriküsimus loomulikult veel suurema huvi. Nüüd väljaehitatud koori nimetatakse aastal 1478 uueks ja varsti valmisavaks — see on ainuke kindel datum, mida me omame doomi ehitusajaloo kohta. Nüüd tekib tahtmatult küsimus uue koori eelkäija kohta. Kõige pealt aga ei tähenda „uue“ koori nimetus veel kaugeltki, et enne seda vana koor üldse oli olemas. Nimetus „uus“ oleks ka igatahes, teatava ebatäpsuse juures, mõeldav vastandina vanadele ehitusosadele. Kui ainult selle põhjal järeldada, siis ei tarvitsenud mingisugust varajasemat koori üldse olemas olla. Sellele tuleb veel üks asjaolu lisaks: väike kabeli-juurdeehitis pikihoone põhjapoolsel küljel ühenduses pikihoone võrdlemisi vilakuse põhijoonisega teeb samuti

koori puudumise esimeses perioodis tõenäoliseks; väike põhjapoolne kabel oleks käärkambrina tarvitatuna väga hästi mõeldav, asub see ju otsekohe põhjapoolse seina otsas, kus me koori puudumise korral loomulikult peaksime ootama käärkambrit.

Kuid koori lõunapoolsel küljel sissetungiv müür raskendab seda oletust koori puudumise kohta, kui ta seda ka mitte hoopis võimatuks ei tee. Lõunaseinas tungib koori idapoolse (kolmanda) rakke välismüür tugipiida taga tunduvalt tagasi; hoolimata Krause poolt tehtud rikkumisest lasevad praegugi veel nähtavad mingi varasema kabeli-juurdeehitise jäljed paista ainsa võimalusena, et terve see müür vanemast ehitisest üle võetud ja uuele koorile kohandatud. Müüris võib veel praegugi ära tunda siin kunagi olnud võlvi jälgi, mis asuvad praeguse raamatukogu-akna mõlemal poolel, samuti kui ülalpool kaks ümmararent. Ka on müüri juures asuvad tugipiidad ebasümmeetrilised ja võrrelduna teistega ära moonutatud ning õieti vähe välja arendatud; ka nemad lasevad selgesti tunda oma põlvenemist mingist vanemast ehitisosast. On esimesel pilgul selge, et siin peab juurdeehitis olnud olema. Peale selle leidub terves rakke pikkuses kirikust väljaspool võlv, mis asus oletava juurdeehitise all. 1923. a. uuriti prof. Kjellini juhatusel seda võlvi ja tehti selle alaehitised vabaks. Kahjuks pole prof. Kjellin veel praegugi oma kaevamiste tulemuste avaldamiseni jõudnud. Siinkohal ei saa loomulikult kõigi üksikasjade juures peatuda; tuleb ainult mainida seda, mis osutub tarvilikuks kõne all oleva küsimuse kaalumisel.

Mõnede üksikasjade suhtes andsid uurimised õieti huvitavaid tagajärgi, kuid koori ehitamisajaloole lisasid nad õigupoolest vähe juurde, sest siin tekkinud probleemid tegid tarvilikuks uurimist jätkata kiriku, s. t. praeguse raamatukogu, sisemuses, mis aga oli tehniliselt võimata. Samuti olid keskkütte sisseseadmisel kiriku sisemuses nähtavale tulnud põldkivist müürid liiga sporaadilise ja juhusliku iseloomuga selleks, et lubada teha mingisuguseid kindlaid järeldusi. Osutus, et võlv rakke terves pikkuses oli ulatunud ainult juurdeehitise poole laiuse üle ja et esialgu kirdepoolses otsas kitsas trepp viis võlvist läbi piida ja müüri ülespoole; hiljemini asetati selle trepi asemele teine sissekäik loodepoolses otsas (kas sisseehituse juures „uuesse koori“ või alles selle ümberehituse puhul raamatukoguks, ei julge ma otsustada!). Otse hilisema sissekäigu juures leitud müüripinnas, mida prof. Kjellin pidas esimese koori põrandaks, ei tahaks ma praegu leidiste järel pikihoones enam ilma pikemata täieliku kindlusega seda põrandat näha: selles suhtes läheb veel vaja edaspidiseid pidepunkte. Kui siin tõepoolest esimese koori põrand peaks olema alal hoidunud,

siis erineks ta oma kõrguselt esimese pikihoone põrandast, milline asjaolu jällegi lubaks teha mõningaid järeldusi. Kindlaks oli võimalik teha juurdeehitise suurst kui ka asjaolu, et see oma asendilt vastas kolmanda rakke sissetungivale müürile, mitte aga „uue koori“ ehituspaole. Pealegi on kolmanda rakke müür silmapaistvalt laiem kui teised lõunakülje müürid, kuna piidad sisemuses asenevad teineteisest ühesuguses või igal juhul ainult vähe tähelepandavalt erinevas kauguses, ja samuti laiem (mida eriti tuleb rõhutada puuduvat sümmetriat silmas pidades) kui põhjakülje vastav müür, kus sümmetria alal hoitud. Järjekult on ilmne, et terve juurdeehitis peab kuulunud olema mõnele vanemale ja, niivõrra kui võib otsustada tehnika järgi võlvis, õieti vanale suuremale ehitisele ja et terve juurdeehitis ühes vana peaehitise lähedalasuva müüriga oma terves kõrguses kohale jäeti ja „uusse koori“ kohandati, kusjuures loomulikult nii sisemuses kui ka väljaspool möödapääsematuiks osutusid mõningad ebasümmetrilised kõrvalekaldumised. Viimaseid põhjustasid nähtavasti mõned õieti kaaluvad asjaolud.

See vanem ehtis pidi siis aga olema märksa lõunapoolsemalt orienteeritud kui praegune varemeis asuv kirik. Nüüd ei ole aga kõigi pikihoones ettevõetud kaevamiste juures leitud ühtki kivi, mis oleks lubanud järeldada mingisugusel teisel viisil orienteeritud vanema pikihoone olemasolu. Pikihoonel on igal juhul algusest peale olnud tema praegune orientatsioon. Kui me nüüd paigutame koori ja pikihoone ehitamise sellesamas ajajärku, siis osutub teatav kõrvalekaldumine orientatsioonis ja nimelt umbes 5° võrra, mis siiski võimalik oleks. Küll oleks sel juhul pikihoone ja koori ühendus veidi väherahuldav ja esteetiliselt mitte laitmatu, sest pikihoone ja koori välismüürid ei jookseks teineteisele vastu, vaid läheks teineteisest mööda. Peale selle peaksime siis oletama koori peaaegu samas laiuses kui pikihoonet, mis ka täiesti tõenäoline ei taha olla. Kõike seda arvestades jääb ikkagi mõeldavaks, et esimene pikihoone ja esimene koor ei tarvitse ühel ajal ehitatud olla, vaid et esimese pikihoone ehitamisel teises orientatsioonis keelduti seda otsekohe liitmast vanade müüriosade külge, idas ta lihtsalt vanemast ehitisest seinaga eraldati, siia altar ehitati (ilmselt ajutine kuni uue valmissaamiseni) ja käärkambriina põhjapoolsel küljel väike kergesti ehitatud kabel juurde lisati.

Selle järgi peame me vanemas kooris nägema esimest ehitusperioodi ja esimest pikihoonet dateerima juba hilisemast ajast. Igatähel teeb esimese koori oletatav laius ja kabel lõunaküljel väga küsitavaks, kas meil siin üldse mingi kooriga tegemist, vaid võib olla enneminigi mingi teise ehitusosaga, mis kuulub esimesele märksa

väiksemale ja lihtsamale kirikule. Nimelt on uusesse koorisse liidetud vana müür kõrgem, ja pealegi õieti tunduvalt, kui teise pikihoone külglöövid, rääkimata juba esimese pikihoone omadest. Kui me järjekulいた selles vanas müüris tahame näha mingit koori jäänust, siis oleks koor pidanud omama aimamatult suuri dimensioone, mis oleks hilisema uue koori omadest olnud ainult veidi väiksemad. Ja juurdeehitatud esimene pikihoone oleks pidanud tema kõrval eproporsionaalselt tähtsusetuna näima. Edasi oleks loomulikum näha juurdeehitises koori juureskäärkambrit. Kuid veel loomulikumalt ja õigupoolest reeglipäraselt oleks käärkambriehtis pidanud asuma põhjaküljel, milline asjaolu omakord takistab seletada vana müüri koori osana. Enam tõenäoliselt võiks selles juurdeehitises ja müüris näha veel esimese kiriku pikihoone (ristilööv?) jäänust. Selle esimese kiriku koor pidi siis ulatuma kuni teeni praeguse koori ümber, kus tuleb edaspidiste kaevamiste teel kindlaks teha alusmüüri loodetavad jäänused. Õiged uurimised esimese kiriku kuju kohta peab aga ette võtma praeguse raamatukogu põranda all; millal ja kas üldse võimalik neid korraldada, on praegusel momendil loomulikult täiesti tume.

Sõnastik.

(lisaks „Ajaloolises Ajakirjas“ 1926, lk. 35—36 ja 116—117 esitatule)

Astendus — Abtreppung	Portaalkoda — Portalhalle
Ehituspagu — Bauflucht	Pultkatus — Pultdach
Kaareavaus — Bogenöffnung	Püstand — Hecke
Kabeli-juurdeehitis — Kapellenanbau	Päspiit — Schlusspfeiler
Kiird — Scheitel	Rake — Joch
Kiirdpunkt — Scheitelpunkt	Ristilööv — Querschiff
Kooripea — Chorhaupt	Ristmüür — Quermauer
Kooritus — Chorlosigkeit	Rullkiht — Rollschicht
Koori-ümbriskäik — Chorumgang	Ruumiareng — Raumentwicklung
Kvaader — Quader	Ruutpõhis — quadratischer Grundriss
Külgportaal — Seitenportal	Sambakimp — Säulenbündel
Külgsissekäik — Seiteneingang	Sidekaar — Verbindungsbogen
Lünk, lüngastus — Unterbrechung	Soklisims — Sockelgesims
Lüngastama — unterbrechen	Šrafeering — Schraffirung
Lõpmik — Abschluss	Ulg — Vorkragung
Murd — Bruch	Vilakune — langgestreckte
Murrukoht — Bruchstelle	Välisliigendus — Aussengliederung
Nurgatugi — Eckstütze	Väär — Empore
Paarik — Pendant	Vööde — Gurte
Petikkaar — Blendbogen	Võlvinihe — Gewölbeschub
Pikimüür — Längsmauer	Ülavalgmik — Obergaden
Pinnakus — Flächenhaftigkeit	Ümmaraken — Rundfenster
Portaaleeskoda — Portalvorhalle	

O. Freymuth.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus a. 1926/27.

Kui Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevuse alul paratamatult sunnitud oldi seadma eriülesandeks Eesti ajaloo teadusliku käsitlemise aluste, vahendite, tihti käsiraamatulise iseloomuga teoste muretsemise, siis sõltuti sama paratamatult nende ülesannete lahendamise tempo suhtes nii kasutada olevast ainelistest jõust kui ka tööjõududest. Seepärast ongi vahest alles möödunud tegevusaastal jõutud mõningaid aastaid kestnud ülesande lahendamisel esimeste reaalsemate tulemusteni, kuna teiste juures veel eeltööd pidevalt edasi kestavad.

Esijoonel peab siin nimetama „Eesti Biograafilise Leksikoni“ esimese vihu ilmumist suvel 1926, mis leidis tunnustust nii meie kui välismaa arvustuses. Leksikoni teine vihik ilmub juba lähemal ajal, kuna kolmas vihik trüki läheb s. a. 1. oktoobril. — Samuti ilmus käesoleva aasta alul seltsi arhiiviseeriast esimene köide, H. Kruusi toimetatud ja kommenteeritud ning tõlke ja lisandustega varustatud Laiuse kirikukroonikas leiduvad H. G. v. Jannau ülestähendused Vene-õigeusu tulekust Lõuna-Eestisse aa. 1845—46. — Järjekindlalt ilmus „Ajalooline Ajakiri“, alates 1927. aastast pealegi suurendatud kujul ja parema välimusega. Ajakirja levimise elustamise huvides on talitus käesolevast aastast peale k.-ü. „Looduse“ käes. — „Ajaloo oskussõnastikuga“ jõuti teisel lugemisel D-täheni. Ka tehti oskussõnadest meie koolide nõuetele vastavalt umbes 600-sõnaline valik, mis loodetavasti lähemal ajal ilmub. — „Eesti Ajaloo Bibliograafia“ eeltöötöena töötati välja teose lõplik kava ja liigitati selle järgi sedelid, milline töö üksikasjade ja kavakindluse suhtes veelgi kestab. Kuna sedelid seni peamiselt „Geschichts-Literaturi“ järgi olid välja kirjutatud, täiendati neid nõudekohaselt ja kontrolliti teoste järgi. Ühtlasi jätkub üksiksedelite väljakirjutamine, kusjuures arvestatakse nii Põhjamaade, Vene kui ka Saksa ajaloolist kirjandust. Sissevõetud teoste kogu täielikkuse kontrollimiseks ja neis orienteerumiseks koostati alfabeetiline register. — Vähematest seltsi väljaannetest ilmus J. Vasari „Carl Schirren ajaloolasena“; ka valmisid mõned laudaturtööd, mis tuleval tegevusaastal trüki lähevad. — Ajaloolist traditsiooni koguti Viljandi ja osalt Valgemaal seltsi 10 stipendiaadi poolt. Töö kestab tänava idasihis Valga ja Võrumaal. — Muretseti Tartu kolleegiumi kohta käivate ajalooliste dokumentide fotostaate Upsala ülikooli raamatukogult, Tallinna ja Tartu vanu pilte ja Eesti hertsogkonna vapp. Ka on tellitud Rootsi riigiarhiivilt 16 eksemplari Rootsi valitsuse XVII sajandist pärit kirjade fotostaate. — Edasi koostati 125 numbriline Eesti ajaloo bibliograafia 1926. a. kohta rahvusvahelise bibliograafia jaoks ja oldi Muinsusnõukogule abiks ajalooliste muinasvarade registreerimisel.

Seltsi juhatusse kuulusid: prof. A. R. Cederberg esimehena, dots. P. Treiberg abiesimehena, R. Kleis laekahoidjana, H. Ottenson kirjatöötajana, prof. Köpp ja H. Kruus ametita juhatusliikmeina. Liikmeid oli seltsil tegevusaasta alul 107, lõpul 118. Aruande-aasta jooksul peeti juhatuskoosolekuid 15, ettekande koosolekuid 11; viimastest oli osavõtt üldiselt väga elav.

Koosolekuil esitati järgmised referaadid:

26. sept. 1926 — prof. P. Bauman: „Tacituse ilmavaatest“. Tacituse elueal (umbes a. 55—120 p. Kr. s.) oli Room läbi elanud äärmiselt närvilise perioodi; see on mõjutanud Tacituse ilmavaate kõikuvuse

ja vastolususe. L. Ranke kujutus Tacitusest Rooma vana usundi esindajana on ekslik; oli võimatu peale suure hellenismi renaissance'i Augustuse ajal roomlasil hellenismita üldse tajuda. Tacituse suhtumine vana-desse Rooma jumalatesse on täiesti ükskõikne; vahel, tõsi küll, näivad kaasa kõnelenud olevat vanad traditsioonid, mida ta ise oli uskunud ja see jätab teatava kahepaiksuse ta tõisse. Tacitus kuulub kausaalselt mõtlevate ajaloolaste kilda; ajaloo sündmuste psühholoogiline interpretatsioon on tal tugev. Siiski on Tacitus ära tunnud, et ajaloo kõike ratsionaalselt tajuda ei saa, ja just ratsionaalse seletamisel liigub ta täiesti hellenismi radades. Kirjanikuna — ajaloolane Tacitus on ühtlasi Rooma suurim luuletaja — kujutab ta juhust väga elavalt ja traagiliselt, otse personifitseeritult (*fortuna*). Ajaloolasena pidi Tacitus aru saama, et nähtus, üksikult küll juhuslik, olles teistega koos võib omandada paratamatuse ilme. Juureldes kõigi asjade ürgpõhjuse kallal võis Tacituski väaritada. Astroloogia oli tugevasti levinud tolleaaja Roomas ja sellele „hellenismi sülelusele Idamaa poolt“ (Ed. Meyer) on alistunud temagi. Vahel näib inimelu sõltuvat fortunast, vahel saatusest, vahel mõlemast korraga. Ka esineb paiguti jumalate vaheleastumine. Probleem muutub Tacituse juures seda keerulisemaks, et ta ajaloolasena ka inimitahtele pidi andma oma osa. Lahendust otsib ta siis Stoa õpetuses: inimene valib oma saatuse, kuid peale valikut kaob inimese mõju. Need ilmavaatelised kõhklemised ei seisa mitte ainult omavahel vastolus, vaid ei sobi ka terve Tacituse ajalookäsitusega: ta tunnustab nimelt, et isikul teatavais tingimuses on osa ajaloo käigu määramisel. Tacituse ilmavaate tunnuseks on suur kontradiktsioonide kogu, mida lepitada võimatu, ja just ajajärgu eklektiline iseloom kannab siin suure osa süüst. Selle kõrval on Tacitus liiga sügavalt vaadanud tegelikku ellu, mida ei saa painutada valemite alla. Liialt ajaloolane ja liialt skeptik, dualism metafüüsiku ja ajaloolase vahel, — need vaibuva ajajärgu heredad tunnused ilmnevad temaski.

10. oktoobril — R. Kenkman: „Meie kihelkondade ajaloolis-topograafilisest uurimisest, Sangaste kihelkonna kohta kogutud andmete valgustusel“. Esitatavad Sangaste kihelkonna topograafilised esemed, nii traditsiooni, arhiivide kui kirjanduslikkude andmetega põhjendatud, on ühtlasi andmeid Eesti ajaloolise geograafia ja teostatava ajaloo-atlase jaoks. Kronoloogiliselt vanimad ajaloolis-topograafilised esemed Sangastest — maalinnad — on kirjanduses loendatud ega lisa rahvasuu siia uut. — Suur Valga-Tartu maantee (Heerstrasse) läks vanasti, nii traditsiooni kui kirjanduslikkude andmete järgi, peamiselt Läti Hendriku järgi otsustades, ida pool praegusest. Piiskopi lossi pole Sangastes nähtavasti olnud, kuigi see esineb Mellini atlas, kes on tuginud vististe Jürgen Helmsi väheusaldatavale andmeile. Otsestes allikates mainitakse ainult mõisat. — Keskaegseist ajaloolisist paikadest väärivad esijoones tähelepanu vanad kabelid, mida rahvasuu märgib arvult 14 kogu kihelkonnas. Enam-vähem kindlad tõendusd on nelja — Loku- ja Tollari Jaanikiriku, Annemäe ning Tagula kiriku kohta; kolme, nimelt Make, Sõgelsepa ja Vastsetare olemasolu on võimalik, kuna teised teadete nappuse või nende mütoloogilise laadi tõttu välja langevad. — Peljupaikadest on huvitavamad Unikülas Make veskioja ja Kengu talu ümbrus ning Soontaga metsas leiduv mägi. — Mainitakse vanu sõjaaegseid Kuningsilla ja rida vähemaid tähtsaid teid, kuna Põhjasõja aegset vägede üleminekut teatakse Soka talu ja Hummulu mõisa alt.

24. oktoobril — H. Sepp: „Andmeid põgenemiste kohta Eestist Rootsi“ (ilmunud „Ajaloolises Ajakirjas“ 1926, nr. 3). Samal koosolekul — R. Kenkman: „Andmeid Sangaste kihelkonnaga ajaloolistopograafilise uurimise kohta“. Sangaste kihelkonna mõisate ajaloos on Sangaste mõisa vanem asukoht probleemataoline. Teda on asetatud praegusest umbes 7 km. põhjapoole, mäekülasse Kirgjärve kaldale, kuid praegu peab küsimus lahtiseks jääma. — Kui a. 1626 Haleti mõis ühendati Sangaste mõisaga, väidab v. Stryck, see sündinud praeguse Sangastega. Kuid 1718. a. vakuraamat mainib Havelatte küla Puka valla jaguosas, millest tuletatud Haalde. Praeguses (H)Aalde talu nimetuses on mõisa mälestus säilinud. — Tihti on saksakeelseil mõisanimetusel eestikeelsed vasted olnud, nagu Dumpianshof'il (Kuigatsi mõis) — Tumba, Timpa; Schillingshof'il (Vaalu mõis) — Killinge. Pukas tuntakse praegu ainult Puka valda; vanade vakuraamatute järgi olid siin külakonnad: Leinste, Venevere, Paluküla j. t. — Unikülas oli umbes 150 aastat tagasi mõisa asemel Oina küla. On mõeldav, et küla nimest on tuletatud mõisa nimetus; veel praegu on olemas Kile-luha nimeline koht ja 1684. a. Rootsi kaardil oli Uniküla mõisa asemel samanimeline talu. — Laatre järele oli eraldatud seisukohas Assaku talu; võib oletada, et siin vanasti asus küla, dokumentides esineb küla Hassikus sama mõisa järgi. — Üldiselt tuleb tihti ette, et mõis talusid ja isegi terveid külasid on omandanud; neist on ainult ahervarred või nimetused säilinud. Kadunud on Restu ja Korjuste külade nimed, samuti Mäeküla erinimelised osad Pisaste, Tsäpste, Jähvi. Sangaste Vastsemõisa asemel olnud talude nimed on säilinud nimetustes Henomatsi mänd, Siiraku põld jne. Veski-külast tunnistab Veski küla laas. Talude kruntiajamine tõi enesega maa-alalisi muudatusi: talusid on üle viidud, liidetud, neile uued nimed antud, jne. Talude üleviimisest tunnistab näit. Soontaga mõisa lähedal olev Pudinurm, mis oma nime pärinud varemini siin asunud ja ääremaale üle viidud Pudi talust. Et mõis iga parema maatüki, eriti metsa endale korjas, on külamaade piirid väga keerulised. Talude ostu järel algas hoogus uudismaa harimine, eriti Pärnu- ja Viljandimaalt sisserännanud mulkide poolt. Tihti on endise haritud koha asemele märksa hiljemini uus asutatud (näit. asutati Vaaksi kandikoht metsa, millele siin juba varemini olnud talu nime pärandas). — Soontaga valla Kooba talu olnud vanasti kolm, neli popsikohta, mis hiljemini kaotatud. Mõis Iubanud popse ainult taluga koos saunas või rehetoas pidada. Hilisemal ajal on popse ohtralt tekkinud (Sangaste vallas kuni 200). Lõpuks peatub kõneleja uuemal alevikkude nimedel. Nii olla Sangaste jaama juures asuv Tsirgulinn oma nime saanud sellest, et esimestel ehitajatel olnud kõigil lindude nimed. Kiisalinna annud nime asjaolu et 20 aastat tagasi samal kohal igal laupäeval kiisalodjad peatunud.

7. novembril 1926. a. — E. Blumfeld: „Daani suhetest Eestimaaga XII sajandi lõpul ja XIII alul“. Läänemeremaid on kristianiseeritud kahest lähtekohast: Daanist ja ja Põhja-Saksamaalt, Lundi ja Breemeni peapiiskopkonnast, kui piiritella neid puhtkiriklikult. Ehkki Lundi kristianiseerimispüüded on vanemad kui Breemeni, on saavutusilt Breemen esikohal, vähemalt esialgu, kuna Lundi püüded alles peapiiskopp Andrease tegevuse tõttu realiseeruvad. Lundi peapiiskopkonna esimesed kristianiseerimiskatsed on pärit XII sajandi teise

poole alg-aastakümneilt, mil peapiiskopp Eskilli ja Absaloni toetusel Fulko püüab kristianiseerida eestlasi, milline katse aga äpardub. Edaspidi püütakse kristianiseerimist läbi viia riigi abil ja XII sajandi 90-dail aastail ettevõetud daanlaste retkeis eestlaste vastu avaldub üks moment Lundi peapiiskopp Absaloni püüetest. 1199. a. suvel kohtas piiskopp Albert Daanimaal Knut VI, Waldemari ja Absaloniga, kus midugi ka Läänemere idaranna küsimus arutusele tuli; kõneleja arvates lepitud siin kokku nende maade edaspidise kuuluvuse suhtes ja Albert loobunud vististi juba siin Eestimaast. Järgnevad aastad tõid Lundi peapiiskopiks Andreas Sunonise ja Daani kuningaks Waldemar II. Vallutanud lähema ümbruse, võis Daanimaas asuda meretaguse Eestimaa vallutamisele, liiatigi, et piiskopp Alberti küllaliselt tagajärjekas tegevus osutus ähvardavaks isegi Daani püüetele. Daanlaste sõjakäik Saaremaale 1206. a. polnud harilik röövretk, vaid selle sihiks oli maa vallutamine ja rahvastiku ristimine. Sõjakäik lõppes tagajärjetult, kuningas lahkus vägedega, ehitatud kindlus hävitati, peapiiskopp Andreas aga jäi Riiga. Tema töö talvel 1206/7 on hinnatav Liivimaa kristianiseerimisel puhtkiriklikult seisukohalt, tuues muutuse sakslaste poolt tehtava misjonitöö iseloomu.

Edaspidised sündmused arenevad kasulikult sakslastele; asutakse ka eestlaste allaheitmisele, kuid siis tekib tüli ordu ja Alberti vahel. Esimene võidab paavsti ja keisri poolehoiu, kes kinnitavad ta Sakala ja Ugandi isandaks. See tüli soodustab Lundi püüdeid. A. 1212 nimetab paavst Andrease legaadiks, a. 1213 antakse lubadus asutada eripiiskopkond Sakalasse ja Ugandisse. Mitmesuguste raskuste tõttu jätab Andreas soodsa juhu kasutamata. Järgnevad aastad näitavad sakslaste suurt edu; kogu eestlaste maa on alistumas; kuid a. 1217 toob pöörde: liitunud venelastega, tõrjuvad eestlased sakslased Otepää rahu tagajärjel eestlaste piiridest välja. Asjaolu, et Läti Hendrik vaikib Otepää rahu tingimustest ja et Albert rahu kinnitamiseks pöördub ka sakslaste poole, lubab oletada, et sakslaste poolt on loobutud eestlaste maist.

Säärase raske seisukorra juures pöördub Albert a. 1218 Šlesvigi abipalvega Waldemar II poole; viimane lubab abi, kuid vastutasu eest, mille suurus selgub sündmuste edaspidisest käigust. A. 1219 võtab Waldemar II sõjakäigu ette, maabudes Reeveles; võitnud eestlased ja ehitanud lossi, lahkus Waldemar, jättes siia asehaldurina peapiiskopp Andrease. Viimasel on kolm sihti: vallutada maa vastavalt Šlesvigi lubadusile, see kristianiseerida ja organiseerida. Vahepeal vallutavad sakslased maid ja a. 1220 Harjumaal olles teatavad oma võitudest ka daanlasile; kuid Andreas nõuab pantvangide väljaandmist, sest Eestimaa olevat Daani kuningale lubatud. Kõneleja arvates ühtub see Andrease nõudmine Šlesvigi loovutuse suurusega. Sellise loovutuse võisid mõjutada järgmised asjaolud: daanlastel oli teada, et Albert vajab abi, Albertile oli aga Daani ainuke, kust abi loota oli; samuti teadis ta, et Waldemar ka kokku leppimata võib sõjakäike ette võtta ja säärasel korral poleks ka Liivimaa tema eest kaitsitud olnud, — viimast püüdis Albert aga igal juhul enesele kindlustada. Kõige selle juures ei kaotanud Albert eestlaste maast loobumisega õieti midagi, sest see maa oli alles tõeliselt alistamata. Miks pidi ta asetama selle võõra maa pärast hädaohtu juba kristianiseeritud ja enam-vähem organiseeritud Liivimaa, liiatigi, et ta juba Otepää rahu puhul oli valmis olnud loobuma viimase kasuks esimesest? Kuid on ka andmeid, mis kin-

nitavad, et säärane lubadus Albertilt tõesti on olnud. Esiteks piiskopp Teodoriki üleminek daanlaste poole, samm, mille kaudu vanim misjonitegelane iseseisvast piiskopist muutus alluvaks Lundile ja mida ta kindlasti poleks teinud, kui mõni osa eestlaste maast oleks jäänud sakslasile. Teiseks ordu suhtumine asjasse: a. 1220 seletab Volquinus, et tema ei teadvat loovutusest, ta kõhkleb, — selle tõestuseks Varbola pantvangide vabastamine; hiljemini on see kõhklemine muutunud veendumiseks; samuti tõestab seda asjaolu, et ordu a. 1220 võtab Sakala ja Ugandi kuningalt vastu. Ka suurendab piiskopp Alberti suhtumine daanlaste otsesse nõudmisse selle nõude õigustuse: ta ei vasta otsekohe, vaid püüab fraaside abil sellest mööduda. Balti ajaloolaste Hildebrandi ja Hausmanni püüe tõestada peapiiskopp Andrease nõuete võltsust ei kannata kriitikat. Andrease esialgne tegevus sihtus peamiselt pärismaalaste kristianiseerimisele, mis puhul kokkupõrked sakslasiga tulemata ei jäänud. Ristitakse terve Põhja-Eesti. Et Andreas usundis nägi vahendit pärismaalaste taltsutamiseks, püüdis ta seda süvendada: nii jaotati piiskopkond kaheks, asutati rohkearvulised kirikud jne. Nii kirikliku organisatsiooni kui ka sõjaväe ülalpidamise kulude katteks maksustati eestlased. Sel otstarbel jaotati nähtavasti juba Andrease aegu maa foogtkonnisse. Ka on küllaliselt põhjust oletada, et daanlased püüdsid maad valitseda allaheidetud eestlaste vanemate kaudu. Selle oletuse kasuks kõneleb ka Läti Hendrik: et vanemate instituut tunnustamist leidis ja sellel mõnesugune vahetek oli Daani keskvoimuga Reeveles, sest a. 1221 mässu puhul karistati just vanemaid. Selline samm oli muidugi väga otstarbekohane, sest see jättis eestlastele teatava omavalitsusliku iseseisvuse ja tõstis sümpaatiat daanlaste vastu. Valitsemises olid abiks muidugi ka preestrid, kelle suhted rahvaga näivad üldiselt head olnud olevat.

A. 1220 oli piiskopp Albert jälle sunnitud Waldemar II abi otsima. Viimane nõudis nüüd ka Liivimaad. Leping ei leidnud a. 1221 Riias heakskiitmist. Kud nüüd leiavad riialased peapiiskopp Andreases eneste huvide kaitsja ning a. 1221 loobub ta Sakalast ja Ugandist ordu kasuks ning kiriklikus suhtes Riia piiskopi kasuks. Vastutasuks nõuab ta liitu paganate ja venelaste vastu, mis teostubki. Säärase Andrease sammu mõjutab osalt saarlaste algatusel tõusnud mäss daanlaste vastu a. 1226, osalt peapiiskopi raske tervislik seisukord. Vististi veel a. 1221 lahkuib peapiiskopp Andreas Eestimaalt. Kuigi tal ei õnnestunud täielikult oma plaane teostada, oli ta siiski saavutanud sihi, mida Lundi peapiiskopid olid taotlenud umbes poole sajandi kestes ja ühtlasi realiseerinud Daani riigi püüded, selles ulatuses vähemalt, kui seda lubasid olusuhted.

Samal koosolekul — prof. A. R. Cederberg: „Mõningaid hiljuti surnud Põhjamaade ajaloolasi“. Helsingi ülikooli professor M. G. Schybergson († dets. 1925), harrastades alulüldjalugu, siirdub 1880-dail aastail Põhjamaade ajaloolale. A. 1887—89 ilmub ta Soome ajalugu Rootsi keeles; teos on täiuslikum kui 20 a. varem ilmunud Yrjö Koskise Soome rahva ajalugu, ehkki viimase dispositsioon ja sisustik on hoopis selgem, samuti puudub Schybergsonil Koskisele omane rahvuslik joon. Kuigi Schybergsoni Soome poliitiline ajalugu (1809—1919) pakub teatava ülevaate Soome uuema ajaloo kohta, peab siiski möönma, et selle seisukohad kõigiti mitte vastuvõetavad ei ole. Schybergson, kelle

kirjalik toodang haruldaselt suur, on ka kirjutatud uurimusi XVIII sajandi lõpult ja XIX sajandi alult, nii H. G. Porthani, Jakob Tengströmi j. t. üle; oma Põhjasõja järelaja (a. 1721—31) uurimuseks on ta esmaskordselt kasutanud Rootsi riigiarhiivi rikkalikke kogusid. — Siis peatub C. Rootsi riigiarhiivi endise juhataja prof. S. m. Clason'i († det. 1925) juures. Clasoni esimene töö, doktori väitekirjana 1895. a. esitatud uurimus „Till reduktionens förhistoria“ (Lisandusi reduktsiooni eelajaloole) väärib erilist tähelepanu laialise materjali kasutamise ja selle mitmekülgse käsitlemise tõttu. Siiski oli Gustav IV Adolfi (1792—1809) ajajärk see, mille Clason valis endale erialaks, avaldades selle ajajärgu kohta mitmed suuremad tööd ja vähemad uurimused. Tahtmata olla nimetatud kuninga eriline austaja, katsub Clason täpsa materjali tarvitamise teel näidata, et õnnetule kuningale on mitmes suhtes ülekohut tehtud. Nii näitab Clason näit., et kuulsad „Mémoires posthumes du Feld-Maréchal Comte de Stedingk“ on niivõrra tendentsiõõsilt välja antud, et Gustav IV Adolfi tegevüis on sattunud täiesti vale valgustusse. Ka on Clason liikunud kuninga Karl XIV Johani ajajärgus ja muu seas kirjutatud tema aega käsitleva osa suures Hildebrandi (Hildebrand-Stavenowi) koguteose Rootsi ajaloo üle.

28. novembril — m a g. H. K r u u s: „Lõuna-Eesti talurahva majanduslikust seisukorrast teoorjuse ajal“. Kõneleja piiritleb oma ettekande ajalt teoaja esimese poolega (a. 1819—49) ja alalt Liivimaa mandri Eesti osaga. 1819. a. talurahva seaduses oli majanduslikult olulisemat peale n. n. talurahva vabastamise maa, ka talumaa, tunnustamine mõisnikkude piiramatuks omanduseks ja vabalepingu mooduse maksmapanek mõisnikkude ja talupoegade vaheliste suhete korraldamisel, mis kaotas senisedki tõkked talupoegade kohustuste määramisel (vakuraamatud jne.). Talumajapidamine langes täielikku sõltuvusse mõisa majapidamisest ja viimase arengu suun ja tarbed mõjutasid ka esimese. Varemini oli meie maa peamiseks majanduslikuks vahendiks olnud teravilja kasvatamine. XVIII sajandi lõpuks sai mõjukaks teguriks piirituse ajamine Venemaa, esijoones Peterburi turu tarvis. Viinapõletamine soodustas rahamajanduse levimist ning õhutas veelgi intensiivimale teravilja kasvatamisele. Liivimaa piirituse hindade langus ja Peterburi turu kaotus, mida varustama hakkas Venemaa ise oma odava piiritusega, tõukas Liivimaa mõisate majapidamise raskesse kriisi, kuna mõisate majapidamine, olles piirituse ajamisega tihedalt seotud, viimasest ei saanud loobuda, ehkki piirituse hinnad tooresaineidki ei tasunud. Sellele liitus kõrge viljahindade seis, eriti XIX sajandi teisel aastakümnel, mille tõttu langes vilja eksport Riia kaudu. Ka Kesk-Euroopa elas teravilja pindala suurenemise ja heade vilja-aastate tõttu suure kriisi läbi, mis end tunda andis ka oma ekspordis Kesk-Euroopast sõltuval Liivimaal. Et Liivimaa mõisad juba varemini endaga välja ei tulnud, olid 40-date aastate alul 540-nest rüütelmõisast juba 477 panditud. Ilmselt vajas senine põllumajanduslik süsteem revideerimist. Riigivalitsuse toetusel varustatud suurte majanduslikkude ressursidega, asub rüütelkond uuele tegevusalale, merinolammaste kasvatamisele. See levib Liivimaal ebaühtlaselt: hoogsaimalt Emajõest lõunapoolseil kõrgendikmail ja Virtsjärvest idapoolsel maa-alal. Samuti võtab 30-dail ja 40-dail aastail hoogu piimakarja kasvatamine. Loomulikult tuli siis ka siirduda uuele põllumajanduslikule süsteemile, ristikehina ja kartuli kasvatamisele. 50-date aastate

lõpul langeb lambakasvatusele kui tõukeandja põllumajanduslikule arengule välja, kartulikasvatamine püsib aga uue teguri, nimelt kartulitest piirituse ajamise, tõttu. Piirituse eksport tõuseb hiigla kombel ja tulu sellest on silmnähtav.

Mõisate uus põllumajanduslik süsteem mõjus halvendavalt talumajapidamisele, esiteks kaudselt. Arenes mõisate laiendamise tendents talumaade kulul: talupidaja kas aeti kohalt sootuks või paremal juhul asetati ääremaille; hävis üksiku senine majapidamine ja uuesti järjele jõudmine võttis aega, mille tõttu tema kohustuste osa juurde lisati püsima jäänud talude kohustustele. Talumaade mõisastamisega süvendati talupojas ka kindlustuse tunnet; samasugust mõju avaldasid lühiajalised rendilepingud, mis mõisnikkude huvides levisid. Kuid uuel põllumajanduslikul süsteemil oli peale selle otsene halvendav mõju talurahva majanduslikule elule. Kasvas tarve ohtrama töõjõu järgi: ristikehina tegemine oli kaksikord raskem heinateost ja kartuli vakamaa koristamiseks arvati 21 jalapäeva (kõrsvilja vakamaa koristamiseks kulus ainult 4 jalapäeva, peksmiseks 3 päeva). Samuti tuli rahamajanduse levimise ja turgude kasvamisega uus töökoorem vooride näol lisaks. Hakati nõudma paremat tööd, mis eriti tükitöö puhul mõisaorjast tunduvalt raskendas. Talumajapidamine jäi aga endisesse seisukorda, paranes harva ja väga visalt. Tõõriistad püüsid muistsed, takistades head tööd anda. Hooaja töõde hulga suurenedes vajasid talud suuremal määral lisatõõjõude — popse, ka sulaseid ja teenijatüdrukuid; töõde vaheaegadel jäi nende töõjõud osalt kasutamata. Et paremat tööd vajati, hakati ka töõtaja väärtuse järgi valvama: selle tõttu tõõsis sulaste ja teenijate palk. Kuna sulaste seisukord talupidajate arvel aja jooksul vähegi paranes, halvenes popside seisukord ja nende arv aina tõõsis. Üldiselt oli vaesumine terves talupoegade kihis ilmne, eriti kui juhtusid taudid või ikaldused, nagu a. 1844. Et talupojad teadlikud olid nende majanduslikkude raskuste kohta, kajastub nende kaebustes, kus need raskused esitati hästi süstematiseeritult. Sajandi keskpäigu algavad käärimised, talurahva hulgas olid suuresti mõjutatud just neist eelpool esitatud majanduslikest raskusist.

30. jaanuaril 1927 — lektor E. Virányi: „Jooni Ungari ajalookirjandusest ja selle tähtsamaist esindajaist“ (ilmunud „Ajaloolises Ajakirjas“, 1927, nr. 1).

13. veebruaril — prof. O. Sild: „Assiisi Frantsiskuse vaade vaesusele“. Hiljuti pühitseti Assiisi Frantsiskuse 700. surmapäeva: ta suri nimelt 3., resp. 4. oktoobril 1226. Assiisi Frantsiskust puutuvat teadusala on kõrvuti kirikuajaloolastega harrastanud ka üldajaloolased (W. Goetz j. t.), nii et enamik allikmaterjali nüüd juba läbi töötatud ja sellega on võimaldatud küsimuse käsitlemine enam-vähem kindlal ajaloolisel alusel. Aine käsitlemisel omavad tähtsust Frantsiskuse enese kirjutised, ordureeglid (aastail 1221 ja 1223), kirjad, manitsused ja kiitused vaesusele, siis ta elulookirjeldised, paavstide kirjad, kroonikad, esijoones frantsisklaste omad j. m.

Pärast Karl Suure aega sattusid kloostrid ja osalt kirikuvarandused ikka enam ilmlikkude võimumeeste mõju alla, kes neid igati ekspluateerisid. Et vabaneda ilmliku võimu kahjulikust mõjust, hakati nõudma ka riiklikes küsimustes kiriku autoriteedi tunnustamist, milleks paratamatult vajati ainelist jõudu. Neid püüdeid soodustas veelgi Põhja-Itaalias ja Lõuna-Prantsusmaal esinev majanduslik tõõs ristsõõdade ajal ja siis algav üleminek rahamajandusele. Teoreetiliselt pidi see kiriku võim ja rikkus vaid

abinõuks olema kiriku vabaduse kindlustamiseks, tegelikult muutus ta aga varsti eesmärgiks. Vastolu ei jäänud väljaspool tähelepanematuks, esijoones kiriku vastaste, aga ka mõnede idealistide juures (Brescia Arnold, Kalaabria Florise kloostri ülem Joachim j. t.). Sabatier arvab, et eriti vabatahtlikku vaesust harrastavad valduslased Frantsiskust on mõjutanud vaesuse aate teenistusse astumisel. See mõju võib ainult ebateadlik, kaudne olnud olla, sest Frantsiskus oli veendunud kiriku alam, valduslased aga selle vastased. Frantsiskuse vaesuse aate teadlikud motiivid olid: pettumine elus, haigus ja visioon. Portiuncula kirik Assiisi lähedal kujunes Frantsiskuse ordu hälliks. Vennad loobusid omandusõigusest väiksemagi eseme, eriti raha kohta, elasid kõikjal rändureina, teenides oma ülespidamise kõige alama töö või kerjamisega, et võimaldada seekaudu teistelgi head teha ja õppida alandlikkust — nii siis elu eetilistel ja usulisaskeetilistel alustel. — On nähtud Frantsiskuse vaesuse aadet püstitatuna sotsiaalseks programmiks (Glaser). Tõeliselt ei ole Frantsiskus kusagil väljendanud sarnase, kõikide kohta maksva sotsiaalse reformi nõuet ega järeldusi teinud ei kiriku ega üksikute rahvasklasside suhtes. Küll on ta eetilisusulisest seisukohast sotsiaalseid pahesid hukka mõistnud ja neid pehmendada aidanud. Frantsiskuse vaesuse aade põhjustas ordu hiljemini kaks voolu: n. n. spirituaalid jälgisid täpsalt seda aadet, enamik aga asus alalhoidlikul seisukohal. Ei ole kahtlust, et spirituaalid oma vaateilt seisid palju lähemal Frantsiskusele, kuid nad tahtsid vaesuse aadet teha sotsiaalseks programmiks ning seda teostada. Tagajärgede järgi hinnates suutis Frantsiskus vaesematele kihtidele toeks olla ja kapitalistlikule korrale ülemineku teravusi mõnevõrra pehmendada.

Samal koosolekul — O. Vares: „Teo aeg ja talude ost Paistus“. Esitus tugib kõneleja poolt korjatud suusõnalisel traditsioonil. Teo aeg oli ränk, talude olles seejuures enamikus 3-e päeva kohad. Tööjõudu oli taludes keskmiselt 1—4 inimest ja 1—3 hobust. Teo ajal tehti vahet sulase ja teoposi vahel: esimesel oli oma põld ja iseseisev majapidamine, viimane oli rahapalgaline ja elas taluperega koos. 1850-dais aastais tuli raha rent, alul 3 a. segarenti; 20-e taalrimaa pealt maksti 110 rbl., kolmel tähtajal tasudes. Juba a. 1864/65 oli talude müük õigus täies hoos; 120—200 rbl. oli taalrimaa hind. Üldiselt ei toonud ost olulist muutust talurahva ellu: püsisid muistsed harjumused ja eluviisid.

27. veebruaril — O. Liiv: „Vene elementid Alutagusessa ja nende kestes“. Käsiteldavale küsimusele pühendatud kirjandus, esijoones Vene ja veneaegsete uurijate töö, ei oma otsest teaduslikku väärtust, olles eriti erapoolikud, ilmselt tendentsioosid panslavismi ja Kreeka-katoliku kiriku orientatsioonis (Viskovatow, Harusin, Tiisik j. t.). Balti-Saksa ja Eesti seisukohalt avaldatud kirjutised on pea kõik lühikesed ja ebatäpsad. Vanemaist ürikuist ja annaalest tuleks nimetada Tolli „Briefflade't“, „Urkundenbuch'i“ ja Pihkva ning Novgorodi ajaraamatuid. Hilisema aja, nimelt venestuse kohta on rida ametlikke aruandeid, palveid jne. vürst Sahovskoi arhiivis, mida kui tõsiveneelisi ettevaatlikult peab kasutama. Arhiivimaterjalist on nimetada Jõhvi, hiljemini lisaku kihelkonna aktid konsistooriumi arhiivis, mis eriti Rootsi aja teiselt poolelt pakuvad huvitavat ainet Ev.-Luteri ja Vene-õigeusu vaheliste suhete kohta. Varemaja kohta on suure väärtusega vakuraamatud. Teateid saab ka kronistidelt Russowilt,

Kelchilt j. t., Põhjasõja aja kohta veel kaasaegsete märkmetest, reskriptidest ja Tallinna linnaarhiivis ning mujal leiduvaist Eestimaa kindralkuberneri Axel Julius de la Gardie kirjadest, publikatsioonest, Vene aja alguse kohta kubermanguvalitsuse patentidest, hilisema aja kohta ka ajakirjandusest ning suusõnalisest traditsioonist.

Slavofiilide kooli üksikute esindajate poolt on tahetud anda Alutaguse lõunapoolsele alale määratud tähtsust Vene rahvusliku enesetunde arenemise ajaloos; on väidetud, et siin olevat toimunud suur ja äge võitlus Lääne kiriku ja Vene õigeusu vahel (Mihail Harusin, Šahowskoi j. t.). Et otsustada, kuivõrra selline vaade õigustatud, peab lähemalt jälgima kohaliku Vene asustuse ajalugu, mis võrdselt siiski õieti erinev teistest Eestis. Alutaguse rahvuse kohta ajaloolise aja alul puuduvad veel kindlamad andmed: kas elasid siin eestlased või mõni hõimrahvas, nimelt vadjalased, on seni selgitamata. Viimaste mõju on tunda nii kohanimesedes kui ka muinasleidudes. Igatahes venelasi sel varasel ajajärgul sügavamal sissemaal nähtavasti ei elanud. Küll asus neid aga juba õige varakult Narva jõe ja Peipsi järve äärsetes külates, s. t. alal, mis Venega tihedalt kokku puutus ja kuhu asumisele ilmselt meelitas kaubatee lähidus ja jõe ning järve kalarikkus. 1240. a. ettevõetud Daani ja ordu ühine retk vadjalaste alale ja nende vallutuste tühistamine a. 1241, millele järgnes Liivimaa idapiiri kindlam kujundamine, tõmbas nagu mingi suurema tähelepanu sinnele maaosale. Kui varemini Vene poolt ettevõetud retked sündisid peamiselt Kagu-Eesti värava kaudu, sünnivad nad nüüdsest peale ka siit kaudu. Vene element Liivimaal kasvab aga rahulikult teel; nii Liivi linnades kui ka eriti Peipsi järve ääres tekivad arvukad kauplevad või kalastavad Vene asundused.

Kui Vene-Liivi sõja aegu a. 1558 Ida-Virumaa langes Vene valdusse (kuni a. 1581), algas nähtavasti Vene kolonisatsioon Alutagusesse, seda enam, et endise rahvastiku kadumise eest hoolitses sõda. Venelaste asumisala on peamiselt mahutatav praeguse Iisaku kihelkonna pinnale, ulatudes osaliselt koguni Soome laheni. Tuldi esijoones Pihkva alalt; kolonisatsioon oli paiguti tihedam, paiguti hõredam ja ka ajalt ebaühtlane. Sel lühikesel võimuajal on püütud rajada alus ka õigeusu kiriku poliitikale, mil pole olnud märgatavaid tagajärgi. Venest siia koloniseerinuil võimaldati alul võrdlemisi täiel määral oma usku säilitada, rahvastiku olles religiooside kalduvustega, millega seletatav ka innukas külakabelite ehitamine ja kõige pealt püha Kuremäe austamine, milline kultus omandati eestlasilt. Ja just need igal 15. augustil korraldatavad kreeka-õigeusulised pidustused Kuremäel tekitasid hiljemini ohtrat pahameelt Ev.-Lut. vaimulikudele. Õiguslikult on Vene talupojad Eesti omadega võrdses seisukorras, makstes peale maksude mõisnikkudele ka luteriusu kirikuõpetajaile, ja just viimane asjaolu on luteriusu levimist venelaste seas tunduvalt mõjutanud. XVII. sajandil Venes lahti puhkenud usutülid andsid värsket elementi ras-kolnikute näol. — Põhjasõda hävitas nii Eesti kui Vene rahvastikku, kuid a. 1704 peale avanesid jälle avaramad võimalused venelasil Eesti alale asumiseks, mille tõkestamiseks sunnitud oldi hiljemini isegi erikorraaldusi tegema.

XVIII ja XIX-dal sajandil on toimunud hoogus assimileerumine eestlasiga, seejuures vähem Ev.-Lut. kiriku surve kui majanduslikkudel põhjustel. Kui Ev.-Lut. kirik püüdiski XVIII-dal sajandil juba agaramalt ametlikult luterlasteks loetud Vene elementi lähendada endale, siis pole siin tegu

mõne rahvusliku surveväljendusega, vaid püüdega süvendada rahva religioosi tunnet üldse. Vene rahvustunne aga nõrgub järk-järgult tugevama Eesti rahvuse hulka ja Ev.-Lut. usk omistatakse säärase kindlusega, et hiljemini ülesehitatud Vene kirikul poolehoid venelaste seas pea täiesti puudub. Eestimaa kuberner vürst Šahovskoi, pidades õigeusku Vene riikluse alus- toeks ja püüdes seda levitada, on üheskoos piiskopp Arseniga Vene-õige- usu kiriku huvide eestvõitleja Eestimaal; temale kuulubki kloostris asutamise mõte. Kloostris asutamise eellugude ja järellainete vaatlus pakub huvitava pildi Saksa ja Vene orientatsiooni kokkupõrkest. A. 1884 tähelepanu pöö- rates iga-aastastele 10. augusti pidustustele Kuremäel, hakkab preester Tiisik koha peal eestikeelseid jumalateenistusi pidama. Kartuses, et osa luterlasigi oma usust võiks loobuda hakkab Ev.-Lut. kirik ja hiljemini sellega käsikäes kohalikud mõisnikud ja Eestimaa rüütelkond oma usu huvides energi- lisemalt teotsema, mis esijoones väljendub kabeli ehitamise katses koha- peal. Šahovskoi segab õigeusu huvides vahele ja katkestab kabeli ehitami- se; selle omandab hiljemini õigeusu vennastuse Jõhvi osakond. Kuid nii siin püstitatud Vene-õigeusu kantsi kui ka Kuremäe naiskloostris tege- vusel ei saanud olla olulisi tagajärgi neile asetatud suurte sihtide taotle- misel. Peab toonitama, et kogu selles loos Kuremäe ümbruse mõisnikud õieti kangekaelselt ja vaenulikult suhtusid kohalikule venestuspoliitikale. — Vaatamata aja pikkusele, mil Alutaguse ala on olnud avatud Vene koloni- satsioonile ja Vene rahvastiku ning Vene-õigeusu kiriku mõjutustele, pole need siiski võitjaks tõusnud. Vene element eestistus ning katse siin hil- jemini uuesti ümberrahvustust läbi viia, siit sellega venestuspoliitikale teotse- misbaasi muu Eestimaa jaoks luua ebaõnnestus täiesti.

Samal koosolekul — J. Jüriado: „Veneusu tulekust Viljandi kihelkonda“. Vene-õigeusk pole Viljandi kihelkonnas levinud. V.-Täna- silmas leidub küll veneusuliste järgi nimetatud „Veneküla“, kuid see on tradit- siooni põhjal oma nime saanud Paistust, Holstrest, Tuhalaanest j. m. sisserännan- nud veneusulistelt. Usku vahetasid maata inimesed, popsid ja käsitöölised ki- helkonna ääre osis. Vene preestrid on energiliselt teotsenud, sümptatiseerides eestlaste ettevõtetele. Luteriusu vaimulikud on liikumisele igati vastu tõotanud, selgitades rahvale veneusku meelitajate võtteid. Ka on mõisnikud salaja hirmutanud peremehi kohtadelt ajamisega. Rahvastik oli jõukas ega lasknud end lubadusiga meelitada. Ka on näiteid agiteerivate Vene preestrite ebakõlblisest toimimisest, mis rahvast võõrastas. Külakoolmeistrid ja vennaskoguduse palvevennad töötasid samuti Vene usule vastu. Praegu on V.-Täna silma kogudusel umbes 400 liiget.

13. märtsil — O. Freymuth: „Probleeme Tartu linna ajaloost keskajal“. Tartu asutamisaasta (1030), samuti hilisemad vallutamisaastad on problemaatilised. Linna plaanil on haruldane sarnasus Danzigi omaga, isegi turgudelt, tänavanimedelt, eriti üllatavalt aga kirikutelt. Kõneleja püüab konstrueerida keskaegse Tartu plaani, kus kolm tugipunkti olemas olnud: Jaani kirik, Doom ja Vene kiriku juures olev valliosa. Linna siseelus oma- vad suure huvitavuse raha, ka rahvastiku, eriti Eesti elemendi küsimus.

Samal koosolekul — P. Treiberg: „Fr. Tuglase töö „Ado Grenzsteini lahkumine“ (ilmunud „Ajaloolises Ajakirjas“, 1927, nr. 1).

27. märtsil — A. Kruusberg: „Prohvet Maltsvet, tema elu ja õpetus“. Mõõdunud sajandi teisel poolel liikus Järva- ja Harjumaal hallist

talupojamaassist nii oma välimuselt kui ülesastumiselt teravalt erinev mees, Järvamaa prohvet Maltsvet, Maltsveti Juhan, nagu teda suured hulgad nimetasid. Ta pärisnimi, Juhan Leinberg, polnud kuigi tuntud. Juhan Leinbergi elu ja tegevus on täis paradokse, teated temast on isegi ametlikkudes dokumentides teine teisele vastukäivad. Eestimaa kuberner kindralmajor v. Ulrich (kirjas Balti kindralkuberner vürst Suvorovile 29. III 1861) annab Leinbergist imponeeriva kujutise: ta olevat mõõdukas, ettevaatlik, kindel, vaimult väga andekas, varustatud haruldase kõneanni, mõttevaleduse ja elegantse väljendusega. Kuusalu pastor Ahrens (kirjas kindralsuperintendent dr. Reinile, a. 1859) iseloomustab Maltsveti petisena, kes varustatud terava mälu ja haruldase kõneanniga, kellest ka poliitiliselt kõige halvemat võib oodata. Riia kõrged vaimulikud leidsid Leinbergis usumeelt ja vaadete kooskõla evangeeliumiga. „Perno Postimees“, tugides osalt kuulujuttudele esitab Leinbergi petisena ja mõistab ta kärevalt hukka. Samuti Busch oma teoses „Materialien zur Geschichte u. Statistik d. Kirchen- u. Schulwesens d. Ev.-Luth. Gemeinden in Russland“ ja osalt eelmisele tugiv M. Lipp oma „Kodumaa kiriku ja hariduse loos“, osutudes mitmeti ebatõeliseks. A. Kampfi uuem kirjutus Leinbergist („Agu“, 1924), kus L. esitatakse ilmliku rahvamehena usumehe maski all, on vildak. Üks paremaid allikaid Maltsveti ajalooks on E. Viide romaan „Prohvet Maltsvet“. Kuna Viide Maltsveti hästi on tabanud ja tema nimega seotud usulist liikumist kui ka selleaegseid olusid õieti kirjeldanud, on ometi tallegi tumedaks jäänud prohveti usulise tegevuse tõukejõud, tema põgenemine Krimmi ja sellele järgnev kurbloolus. Krimm sai ju Maltsveti kui prohveti kuulsuse ja ta usu hauaks. Esimesena on Maltsveti tagasihutava tõukejõu ära tunnud tema ajutine eestkostja, Ida-Harjumaa haagikohtunik H. v. Tritthoff, kes oma aruandes Eestimaa tsiviilkuberner v. Ulrichile (1. XII 1860) kirjutab, et Leinberg on vaimult ja ihult haige inimene. Haigusega oleksid Maltsveti tegevus ja tema kui prohveti kurbloolus igatahes seletatavad.

Juhan Leinbergi elu on täpsalt jälgitav, millest siin tõmmakem vaid jämedaid jooni. Ta sündis 14. sept. 1812 (v. k. j.) Norra vallas Koeru kihelkonnas Järvamaal. Tema isa oli oma aja kohta jõukas ja silmapaistev mees, kes suri varakult. Järva-Jaanis Maltsveti talus esmalt vist sula-seks, hiljemini peremeheks olles, omandas Leinberg omale Maltsveti nime. Noores eas pidas ta küll möldri, küll kõrtsmiku ametit, rändas palju ja tõusis lühikese ajaga jõukaks meheks. Võib olla, et raske haigus (a. 1852) ja varemini juhtunud vigastus ehitustöö juures olid L. vaimlisele murrangule kaasmõjureiks. Dets. 1854 (?) peab Maltsvelt Orgmetsa vallas oma esimese avaliku palvetunni, millega ongi tähistatav ta avaliku tegevuse algus. Selle tegevuse alaks kujuneb Järvamaa põhjaosa ja Ida-Harjumaa. Kuni a. 1857 ei näi Leinbergil palvetundide pärast sekeldusi olnud olevat, siis aga katkeb vennastekogudusse kuuluvale kohalikkude võimumeeste kannatus ja nad kaebavad 20. juunil s. a. Ida-Järvamaa haagikohtunik parun Rosenile, et L. neile kallale tungivat. A. 1858 toimetatakse koha peal mitmet puhku uurimisi, kus muu seas esitatakse ka poliitilise iseloomuga süüdistusi. Leinbergile keelatakse lugemine ära. Riia sõjakuberner ja Baltimaade kindralkuberner vürst Suvorov, liikudes peale a. 1858 agraar-

rahatusi tihti oma võimualal, oli 10. ja 11. sept. 1858 ka Paide laadal. Arvatavasti on ta siin suusõnalise käsu annud L.-i vangistamiseks. 2. det. saabub L. vangistatuna Riiga. Nii v. Tritthoff, Ida-Harjumaa haagikohtunik, kui Eestimaa kuberner v. Grünewaldt atesteerivad kindralkubernerile saadetavais kaaskirjus L.-i kui jumalakartlikku, ümbruses lugupeetud meest, kes püüdnud talurahva rahutusi üliinimliku kannatusega summutada. Tema süüdistused olevat pärit herrnhutlastelt. 30. XII 1858 ja 22. I 1859 olid Riia superintendent Dr. Pölchaul kindralkubeneri vastaval korraldusel L.-iga pikemad kõnelemised, kus L. ennast hoogsalt kaitses ja poliitilised süüdistused tagasi tõrjus. L. on oma kõnedes nähtavasti ka Vene usku riivanud, mis luteriuse kõrgetele vaimulikkudele meeldimata ei võinud jääda. Nii kujunes siis ka superintendentide otsus L.-i kohta võrdlemisi heatahtlikuks: et ta usulised vaated terved ja kooskõlas evangeeliumiga, samuti ta vaated joomise ja herrnhutlaste vastu õiged ja põhjendatud; ainult võitlemisabinõud olnud tal ekslikud, sest ta ei tundvat seadusi; lõpuks soovitatakse teda kuhugi kogudusse, kus pole herrnhutlasi, kogukonna kooliõpetajaks või loetajaks. Nii ei leidnud siis ka kindralkuberner oma otsusest 10. II 1859 põhjust L.-i edaspidiseks vangistamiseks, tingimusel, kui viimane avalikust tegevusest loobub. L. saadeti Kuusalu kihelkonda elama ja seati haagikohtunik v. Tritthoffi ja kirikuõpetaja E. Ahrensi valve alla. Alul püüab ta siingi avalikult teotseda, kuid loobub sellest kubeneri hoiatuse puhul ja kaldub äri alale. 1860. a. sügisel ilmub Maltsveti tegevusse ja väljarändamise loosse uus tegur — Rannamõisa Künka talu teenijatüdruk naisprohvet Miina Reining, kes teeb L.-ile usulises ekstaasis etteheiteid, et see õpetaja ametist loobunud; ka kuulutab ta tema Jumalast valitud rahvajuhiks väljarändamisel. Sellest ajast peale on L. juhtiva osa käest annud, seistes nõutult liikumise ees. Krimmi rändamise mõtte omandab ta oma vennapojalt Maltсилt ja oma lähemate poolehoidjate pealekäimisel sõidab ta märtsis 1861 Krimmi. Siin ei ole tal enam prohveti kuulsust, ta teotseb nüüd ärimehena. A. 1865 on ta kodumaal tagasi, kuna ta perekond siia oli jäänud. L. elab nüüd Paides, tihti maal ümber rännates ja äri ajades. L. suri 16. aug. 1885.

Samal koosolekul — prof. A. R. Cederberg: „Jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloo“ (ilmunud „Ajaloosises Ajakirjas“, 1927, nr. 2).

8. mail 1927 — R. Kleis: „Rootsi-Vene kokkupõrge a. 1240 kaasaegse sündmustikuga Liivimaal ühenduses vaadelduna“. XIII sajandi alust, mil Saksa kolonisatsioon otsustavalt suundub Soome ja Riia lahe ääres asuvatele maa-aladele, pöördub ka Skandinaavia riikide, Daani ja ja Rootsi, tähelepanu suuremal määral kui seni siia poole. Juba eelmise sajandi keskpaigu oli Rootsi vallutanud Soome edelapoolsed rannikumaad, et tugevnedes edasi nihkuda ida ja kagu sihis. — Daani omas Läänemerele ülevõimu XIII sajandi aluni. Waldemar II suurejooneline ekspansioonipoliitika, mille avarad eesmärgid küünisid isegi kaugemale Baltimere rannikuile, vaibus tema vangistamisega a. 1223 ning Bornhövedi lahing a. 1227 otsustas sedakord lõplikult selle poliitika saatuse Daani kahjuks. — Ka Venemaal olid XIII sajandi aluks suured muutused aset leidnud. Pikemat aega kestnud Kiievi riigi lagunemisega kerkivad uued riiklikud keskused — Suur-Novgorod, Rostov Susdalimaal ja Galič Dnjestri ääres. Samal ajal ilmuvad Venemaale uued vaenlased: ka-

gust tatarid ning Baltimeremait sakslased, neist põhjapool rootslased. Sakslaste survele hakkavad liikuma ka leedulased. Kuna Ida- kui ka Edela-Venemaa tatarlaste hoopide all kokku langeb, saab iseseisvaks tõusnud Novgorodi osaks (ühes Pihkvaga) võidelda lääne ja loode naabrite agressivsete püüete vastu, mis oma haripunkti saavutavad 1240-date aastate alul. Viimaste sündmustega ühenduses olevaist probleemest on üks tähtsamaid: kas tuleb pea üheaegses Saksa-Liivi ordu ja Rootsi pealetungis näha mõnd suurejoonelisemat aktsiooni, mis, võib olla, ühise plaani järgi teostatud, või on need retked ette võetud täitsa sõltumatult teineteisest, ilma kaugemaleulatuvate poliitiliste pretensioonideta, nagu neid oli olnud vareminigi?

Käesoleva ajajärgu kohta Soomes on ajaloolised teated võrdlemisi puudulikud: Soome kroonikad puuduvad ja Rootsi omad vaikivad. Pea-rõhk langeb Vene kroonikaile, mis on muidugi ühekülgised. Kaudselt on nende usaldatavus kontrollitav teiste allikate abil, nagu selleks on paavst Gregorius IX bullad aastailt 1227—41. Arvesse tuleb ka P. Juusteni „*Chronicon Episcoporum Finlandensium*“, eriti selle väljaandja H. G. Porthani väärtuslikud märkused. Soome ajaloolasist on O. A. Forsström, kes ühtlasi küsimusele enam tähelepanu pööranud, oletanud Liivi-Soome ühise pealetungi plaani võimalust. — Vene ajaloolased on rohkem teistest käsitlenud 1240-date aastate Rootsi-Vene ja Liivi-Vene kokkupõrget, neist eriti S. Solovjov ja N. Kostomarov. Üldiselt hindab Vene historiograafia Neeva lahingu ja selle võitja Aleksandri tähtsust kõrgelt, nähes selles otsustavat hoopi Rootsi ekspansioonipoliitikale Vene loode-piirimaade suhtes. Liivi sündmustikule on Balti-Saksa ajaloolises kirjanduses pühendatud eriartikkel, P. v. d. Osten-Sackeni „*Der erste Kampf des Deutschen Ordens gegen die Russen*“, milles allikaline material on kasutatud.

Umbes aastast 1219 on Soomes piiskopiks dominiiklaste ordu vend Toomas, kelles noor ja nõrk Soome kirik leidis endale väga energilise ja sõjaka juhi. Ühisel misjonitööl hämelaste maal satuvad Novgorodi ja Tooma huvid ristamisi ja algab äge võitlus. A. 1227 astus paavsti järjele energiline Gregorius IX, kes oli Soome lahe rannikmaade saatusest väga huvitatud; Tooma poliitika leidis temas kindla toetaja. Oma jaanuarikuu bulladas a. 1229 nõudis paavst igasuguste abinõude tarvituselevõttu, et kaubanduslik läbikäimine venelastega katkestataks. Sellele pidi vist järgnema offensiiv venelaste vastu, kuid andmete puudus järgnevate aastate suhtes ei luba seda jälgida. 1232. a. bullas õhutas paavst Liivi mõõgavendade ordu abi andma Soome piiskopile, kuid ei leidnud seekord Liivimaal vastukõla: oli ju siin parajasti käimas sisemine organiseerimine ja pealegi olid Liivi võimud sattunud teatavasse vastollu kuuriaga, mida lõendab le-gaat Balduini missioon. Et paavst siin siiski järelandlikult toimis, selle üheks põhjuseks võis olla ta soov ordult abi saada Soome piiskopile. Uut valgust asjadekäigule heidab Gregorius IX tuntud bulla a. 1237 Upsala peapiiskopile ja tema allpiiskopeile palvega üles kutsuda ristosõjale vastu-hakanud hämelaste vastu, mis õieti sihtus siiski Novgorodi vastu. Liivi-maa kriitilisest seisukorrast päästmiseks viiakse läbi paavsti energilisel toetusel Saksa ja Mõõgavendade ordu ühendamine ja reguleeritakse vahekorrad Daaniga, mis viivitab paavsti kavatsuse teostumist. Alles a. 1240 algab pealetung Venele. Rootslased Soomest ähvardavad Novgorodi ülemvõimu all olevaid Vadja ja Karjala maid. Umberlükatuks võib pidada väidet, et

sõjakäigu juhiks oli Birger Jarl, ehk küll kindlaks tehtav pole „Spiridon'i“ nime all esineva juhi isik. Rootslaste pealetungi likvideerib novgorodlaste vürst Aleksander kiirelt kuulsas Neeva lahingus 15. VII 1240. — Liivimaa sündmused arenevad ilmselt paralleelselt Soome omile. Sügisel võetakse ette suurejooneline sõjaretk, vallutatakse Irboska ja Pihkva, kus oli tekkinud saksasõbraline partei, ja alatakse vaenutegevust Novgorodi vastu, kust tülide tagajärjel oli lahkunud vürst Aleksander. Detsembris 1240 kirjutab paavst Lundi peapiiskopile, et see abi annaks, mis on uueks tõenduseks ettevõtte laiaulatuslikkuse kohta. Talvel vallutavad orduväed ühes Daani Eesti vasallidega Vadjamaa ja tungivad Novgorodi ümbrusse välja. Siis tuleb pööre. Novgorodi tagasitulnud vürst Aleksander teeb sõjakäigu Vadjamaale ja hävitab ordu senised võidud. 1242 a. märtsis järgneb sõjakäik ordu enda vastu; vallutatakse Pihkva ja orduväed lüüakse Peipsi järvel 5. aprillil. Suvel järgnenud rahu loobub ordu pretensioonest Novgorodi piirimaade peale.

Vist kaunis kindlalt võib oletada, et algatus 1240. a. sõjaretkeks oli ühine; terve sündmustik on liiaks sarnane selleks, et seda lihtsa juhuse arvele võiks panna; ka paavst Gregorius IX tegevus on selle kaudseks tõenduseks. Idee terveks ettevõtteks võib välja läinud olla Toomast, kelle ettepaneku mõjul paavst vastavad sammud astus. Kindla operatiivse sideme oletamine Liivi võimude ja Tooma vahel on veel hüpoteetiline. Osten-Sackeni väide, et Liivi operatsioon kaks kuud hiljemana sõltumatu oli rootslaste pealetungist, ei kannata kriitikat; siin võis olla lihtne hiljaksjäämine või koguni võis alles Neeva lahingu äpardumine just sundida Liivi ordu otustava löögi andmisele asuda. — Viimane sõjakäik oli erinev endistest ja igati tõsiselt kavatsatud: 1) osavõtjaid oli rohkem, 2) kava oli laiem, 3) poolehoidu oli hangitud Pihkvas, 4) arutati ja kavatseti uue piiskopkonna asutamist võidetud alale. Sõjakäigu moment oli tabavalt valitud: Novgorodis valitsesid sisetülid ja mongoolide hädaoht oli ähvardamas.

Rooma kuuria poliitika siht Liivimaa mõjuala suurelt laiendada kreeka-katoliku kiriku võimupiirkonna arvel äpardus; püüe lubadustega Tatari hädaohu vastu eraldada Novgorodi ja Pihkva muust Venemaast, neid võib olla tõmmata keskaja Põhja-Euroopa kultuurpiirkonda, ebaõnnestus. Vene maa-ala jäi vabaks Germaani mõju alt. Saksa ordu oli oma jõudu lihtsalt üle hinnanud.

Üldkokkuvõttes on selts mõõdunud tegevusaastal töötanud rahuldavate tagajärgedega, vähemalt neis piires, kui lubasid seda olud. See oli ikkagi kindel samm lähemale seltsi avaramatele ülesannetele, millistest esijoones võiks nimetada igakülgseist ja põhjalikest eeltõist võrsuvat Eesti rahva ajaloo koostamist.

H. Ottenson.

Varia.

Viktor Mutt: Võru alt Jakobstadi, H. Laakmanni trükk, Tartus, 1927. Sarnase pealkirja all on vabadussõjaaegne II diviisi staabiüle kolonel V. Mutt avaldanud raamatu, kus ta lähemalt selgitab meie vägede suurejoonelist läbimurde retke, mis ulatus Võru alt Jakobstadi ja mille tagajärjel vabanes punastest nii Lõuna-Eesti kui ka Põhja-Lätimaa. Nagu raamatu eessõnast selgub on autoril püüde olnud „anda selle sõjakäigu faktilist pilti“. Et ta selle eesmärgi arvab saavutanud olevat, see sel-

gub edasi raamatu eessõnast, kus ta töö üldise hinnanguna mainib: "... ainult sõjakäigu külmadele, kõigi isikliku tunnete vastu üksikõiksetele faktidele on ta rajatud".

Autori enda üteluse järgi on raamat kirjutatud Tartus 1919. a. lõpunädalail Eesti-Vene rahukonverentsi päevil, seega umbes pool aastat hiljem kirjeldatavast sõjakäigust. Seepärast on üsna loomulik, et autor siis oli alles tugevasti hiljuti läbielatud sündmuste mõju all, et tal võimatu oli veel selleks ajaks vabaneda subjektiivsusest olude hindamisel; töö võis seetõttu saada ikkagi enam või vähem mõjutatud autori tunnetest ja isiklikest muljetest. Et aga V. Mutt raamatu eessõnas oma töö lõpliku hinnanguna kriipsutab alla täieliku erapooletust faktide käsitamisel, paistab meile pisut arusaamatuna. Milleks seda erapooletust oli tarvis nii väga alla kriipsutada? Raamatu eessõna on kirjutatud ümmarguselt 7 aastat hiljemini tööst enesest; seetõttu oleks küll autori enese kriitika võinud olla objektiivsem, kuid seda me ei leia.

Kuigi käesolevas raamatus sündmused on kirjeldatud võrdlemisi tõepäraselt, siiski tahaksime peatuda mõnel küsimusel, mis vajavad pisut selgitamist. Eestkätt kuuluvad sarnaste küsimuste hulka mõned faktide hinnangud, mida V. Mutt on käsitlenud meie arvates omast kitsast Jakobstadi sõjakäigu juhi seisukohast, arvestamata üldist seisukorda ja olusid teistel rindel.

Esmalt tahaksin juhtida raamatu tarvitajate tähelepanu eksitavale trükiveale raamatu kaanel, kus 5. juuni asemele on trükitud 5. VII. Raamatu esilehel seda viga ei ole.

Edasi paistavad autori väited Jakobstadi sõjakäigu kavatsuste kohta olevat pisut ebatõepärased. V. Mutt arvab võivat tõendada, et „Jakobstadi sõjakäigu mõte, sel kujul nagu ta läbi viidud sai, ei olnud mitte silmapilkne seisukorra kasutamine“, vaid juba ammu olnud see mõte autoril peas ja oodatud ainult parajat momenti selle teostamiseks (lk. 28). Edasi (lk. 31) tuuakse ka ära selle operatsiooni teostamise idee, mis näib selle idee fantastilisust: kui operatsioon õnnestub, sunnime vastase alistuma oma tahtele, kui mitte — on hävitatud meie sealse väed. Lõpuks (lk. 32—34) võrreldakse ülemjuhatajalt antud sõjakäigu direktiivide hinnangus oma fantastilist ideed ülemjuhatajalt saadud ülesandega ja loomulikult leitakse viimane olevat liig kitsas, kuna oma kava autor loeb küpsemaks ja otstarbekohasemaks.

Meile paistab, et Jakobstadi sõjakäigu juhil võiks ju sarnane mõte olla, kuid kindel on ka see, et selle mõtte lähemat väljendust, seda üksikasjades reaalsusele tugivat operatsiooni-kava polnud olemas; ja mõttest üksi on ikkagi vähe, pealegi kui need mõtted on kaunis fantastilised, kooskõlastamata faktilise olukorraga. Seda reaalsusele tugivat kava ei võinudki tol korral olla, sest selle teostamiseks puudus igasugune moraalne ja materiaalne alus. Olukord tol ajal oli palju keerulisem ja tumedam, kui ta meile paistab olevat praegu tagant järele ja just selle tõttu ei või kuidagi oletada, et autoril võis varemini selge olla Jakobstadi sõjakäigu kava. Tolleaegse olukorra erapooletust hinnangust võime järeldada ikkagi ainult seda, et operatsioon läbi viidud kujul kujunes välja ainult olude sunnil ja peaaegselt kohapealsete juhtide energilisel tegevusel. Seda näitavad väga kujukalt ka V. Muti oma direktiivid, mis antud vägedele ja mis sisaldavad juhtnõure mitte korraga Jakobstadi äravõtmiseks: lõppeesmärki tulevat taotella ainult siis, kui selleks avanevad võimalused ja olukord soodus. Just samasugustele põhimõtetele on rajatud ka ülemjuhataja direktiivid, kus esiteks kästakse vallutada Marienburg ja olude soodsa käigu tõttu lõpuks kästakse välja tungida Dütinani. Seepärast on asjatu üelda, et ülemjuhatajalt antud ülesanne oli kitsas. Igatahes vastas viimane enam reaalsusele kui V. Mutti poolt soovitatud fantastiline idee, mille teostamiseks polnud tol momendil mingit väljavaadet.

Ühenduses operatsiooni kava ideelise arvustamisega heidetakse ette ülemjuhatajale, et viimane on asjata viivitanud edasitungi nõusoleku andmisega Marienburgist Svaneburgini ja sealt edasi Jakobstadi peale. Niisugune ettelhede oleks õigustatud, kui ülemjuhataja oleks olnud kategeooriliselt retke pikendamise vastu; kuid seda polnud ja seisukorra selgimisel ta otse käskis vägedel välja tungida Dütinani.

Ülemjuhataja esialgne äraotev seisukohalt paistab meile üsna loomulikuna. Ei võinud ju ülemjuhataja teotseda lasta selle kava järgi, mida siin raamatus soovitab V. Mutt: kas võita või hävitada oma väed. Tegevus tuli rajada ikkagi oma vägede võimistele ja reaalsele olukorrale. Et olukord operatsiooni kestel muutus, sellest ei olnud ülemjuhatus hulk ega informeeritud. Ka sõjakäigu juht V. Mutt ise omas väga puudulikke andmeid esimeste päevade tegevusest, sest puudus ühendus vägedega. Ülemjuhataja ainsaks informeerijaks siinses olukorrast oli ikkagi ainult V. Mutt; kui viimasel endal oli tegevusest puudulik ülevaade, siis seda puudulikum see oli Tallinnas viibival ülemjuhatajal, keda informeeriti ainult lühikeste traaditeel edasiantud teadetega.

Alles 1. VI saadab sinne sõjakäigu juht pikema ülevaate ja selgituse ülemjuhatajale operatsiooni käigust ja samal päeval tuleb sealt käsk edasitungi sooritamiseks Düünani. Seepärast on asjata teha etteheiteid ülemjuhatajale operatsiooni mittelubamises või edasitungi loa andmise viivitamises.

V. Muti raamatus ei jää etteheiteid ka Riia sihis tegutsev III diviis. Viimasele heidetakse ette liig passiivset tegevust ja mitte edasitungimist Riia poole sel ajal, kui II diviisi osad liikusid Jakobstadi poole. Meie arvates pole ka viimased etteheited küllalt põhjendatud; kui nad on siiski esitatud, siis paistab, et V. Mutt pole küllalt põhjalikult kaalunud neid põhjuseid, mis tingisid tema parempoolse naabri passiivsuse.

Erapooletult sündmusi jälgides leiame, et siin olid tõsised põhjused keeldumiseks edasitungist. Esiteks ei olnud meie ülemjuhatajale ega ka III diviisi juhatajale ükskõik, kas saada omale juurde uus vaenlane Riias asuva Landeswehri näol või hoiduda sellega vastollu sattumast, oodates ära selle edaspidise tegevuse, hoida oma väed võimalikult lähemal riigi piirile soodsail positsioonel ja võimaldada neile puhkust tulevaseks tegevuseks. Teiseks ei ole sugugi kindel, et meie väed Riia poole edasitungides oleksid loonud paremad eeltingimused võitlemiseks landeswehrlastega. Kolmandaks ei ole kindel, kas Riia poole edasitungimisega meie väed poleks annud veel enam põhjust Läti Needra valitsusele kilutustöö tegemiseks meie vastu ja kas viimase mõjul isegi Ballodi ja Lieveni väed oleks meie vastasteks võinud saada, kuna nad nüüd jäid erapooletuiks sündmuste jälgijaks meie Landeswehri operatsioonis. Kõiki neid faktore arvestades võib küll oletada, et III diviisi juhatus teotses õieti ja vastavalt üldisele seisukorrale sealses rinde osas.

V. Muti tööd võib kasutada üldise ülevaate saamiseks kirjeldatud Jakobstadi sõjakäigust, kuid autori hinnanguid tuleb paljudel juhtudel kriitiliselt võtta. Raamatu õige ohtrasti tarvitatud ilustused, isiklikud läbielamused ja asjasse paegu mittepuutuvad pisiasjad on ainult luulelises sidemes kirjeldatud sõjategevusega, omades seepärast ainult ilukirjanduslikku iseloomu.

Loodame, et V. Mutt omast rikkalikust vabadussõjaegsest materjalist tulevikus üldsusele avaldab veel mõndagi huvitavat. *H. Matson.*

*

Läinud aastal ilmus Riia Ajaloo ja Muinsuuringide Seltsi väljaannete seeria „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte“ 23. anne (XX+646 lk.), mis pühendatud tuntud vanemale uurijale Dr. phil. h. c. Hermann von Bruiningkile tema 75. a. sünnipäeva juubeli puhul. Mainitud väljaanne sisaldab terve rea ja nende hulgas nii mõnegi väärtusliku uurimuse Balti ajaloo alalt. Nende hulgas väärib esijoonese Eesti lugeja tähelepanu Riia ülikooli professori Dr. L. A. R. busow jun. tekstikriitiline Baltimaa talurahva keskaegsete seaduste väljaanne pealkirja all: „Die altlivländischen Bauerrechte“. See väljaanne on seda soovitamam, et senised väljaanded osalt juba raskesti kättesaadavad ja teaduslikkuse mõttes paljugi soovida jätvad. Talupoegade seaduste väljaandmisel on autor arvesse võtnud kõiki seni tuntud eriseaduste käsikirju, ilma et tal oleks igakord õnnestunud algteksti, mis juba vara rikutud, õiges kujus taastada. Tekstide väljaandele on juurde lisatud rikkalikud märkused ja seletused autori poolt. Huvitav on ka autori katse eessõnas eri talupoegade seaduste teksti vastastikkuse sõltuvuse, kujunemise, nende algupära ja kõrvalmõtude mõttes iseloomustada. Paljugi jääb muudugi veel problemaatiliseks ja tulevasele uurimisele selgitatavaks. — Samuti väärib Eesti uurija tähelepanu C. v. Sterni „Livlands Ostgrenze im Mittelalter vom Peipus bis zur Düna“ (ühes toleaegse piiri kaardiga). Livimaa keskaegne piir jagunes 4 ossa: 1) Tartu piiskopkonna piir, 2) Marienburgi ordumaade piir, 3) Riia peapiiskopkonna piir ja 4) Rositteni-Dünaburgi ordu piir; meile on neist huvitav Tartu piiskopkonna piir. Allikate hoolika analüüsimise abil jõuab autor otsusele, et Livimaa ja Vene piiriks kuni Tartu rahuni on olnud Võhandu jõe alamjooks, selle harujõgi Mädajõgi, siis väike tükike vahemaad, edasi lõuna sihis voolav Kollodavitsa (Piirijõgi) ja Piusa umbes 6 versta Belskaja suust ida poole. See piir erineb tunduvalt K. v. Loevisi poolt märgitud piirist (Karte von Livland im Mittelalter, seletused lk. 5 ja 7), kes Tartu piiskopkonda arvas kuulunud olnud olevat terve ala Pihkva järve, Võhandu ja Piusa jõe vahel ja ka veel Kolpino saare. Ka Vastseliina piir on siis läinud, nagu see oli enne Tartu rahu 1920. a.

Mõnevõrra lisapalakesi senisele Põhjasõja ja Patkuli ajaloo uurimisele toovad W. Wulffiuse „Studien zur Geschichte Patkuls und des Nor-

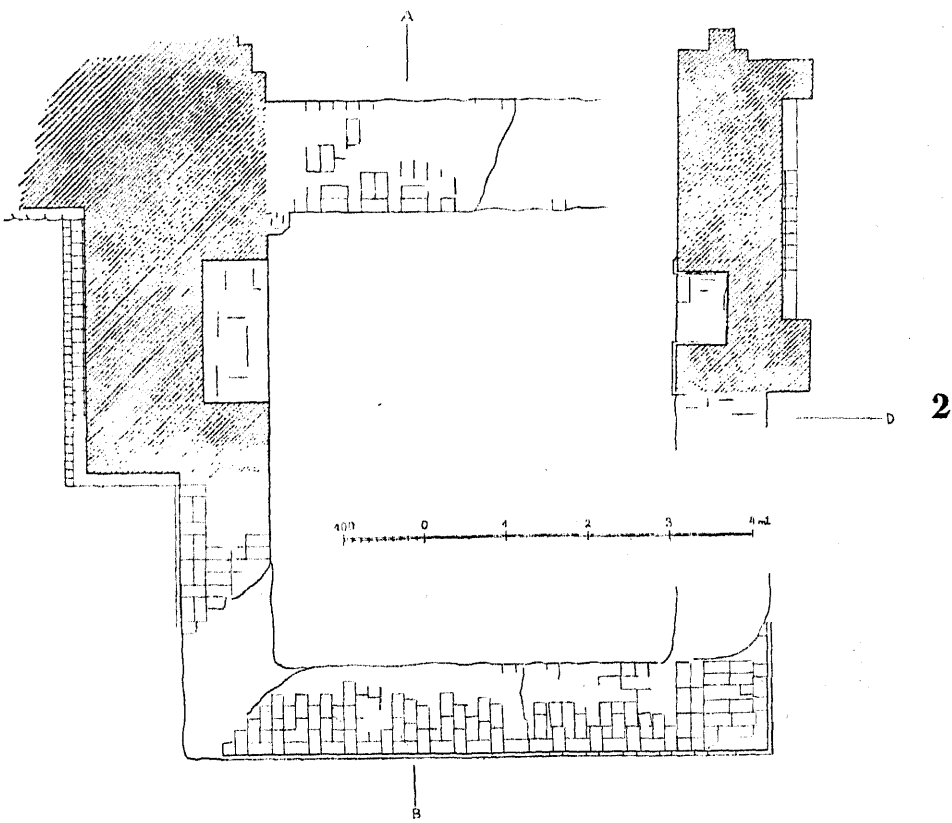
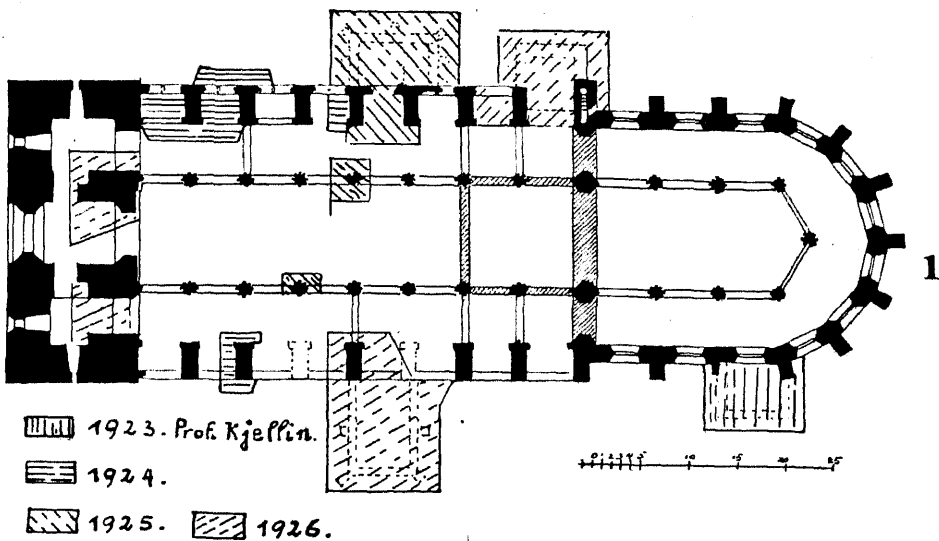
dischen Krieges". Autor analüseerib lähemalt Patkuli memoriaali Poola kuninga Augustile 1699. a. aprillist ja leiab ka, et Moskva arhiivis säilitav 5/15 okt. (1699) dateeritud ilma allkirjata memoriaal, mille Vene ajaloolane Ustrjalov arvas tsaarile ära annud Augusti saadiku Carlowitzi, on Patkuli oma. See dokument on seepoolest huvitav, et selles öeldakse Rootsi vastase liidu mõtte tsaari, aga mitte Augusti või teiste poolt välja läinud olevat. Samas kirjutises on veel toodud mõnesuguseid andmeid Patkuli üle tsaari teenistuses ja lõpuks avaldatud mõlemad eelpool mainitud memoriaalid.

Kahtlemata kuulub teose väärtuslikumate uurimuste hulka Paul Karge „Die religiösen, politischen, wirtschaftlichen und sozialen Strömungen in Riga 1530—1535“, milles autor kõneleb sotsiaalsetest, majanduslikkudest, poliitilisest ja usulistest vastoludest Plettenbergi valitsuse viimastel aastatel Riias, vastolust, mis olemas oli nõukogu ja kogukonna vahel ja kogukonna erikihtide vahel. Riias võis siis ära märkida järgmisi mõjuringkondi: nõukogu ühes selle seljatagusega, Suur Gild ja Väike Gild, mis vahel üheskoos nõukogu vastu võitlesid, vahel aga olid oma vahel vastolus, siis lõpuks reformatsiooni mõjul mõjuvõimule püüdvad Väiksesse Gildi kuuluvad käsitöömeistrid, sellideringid, linna mustatöölised, alevite elanikud j. t. Vastolude põhjuseks oli linnavalitsemine, maksustamine. Ordu agendid katsusid oma huvides mõjutada ka just viimast radikaalset elementi konservatiivse rae, selle poliitika ja vaimuliku linnaisanda, peapiiskopi, vastu. Konservatiivse rae ideede kandjaks oli sündik Lohmüller, keda seni uurimustes võrdlemisi välesti on mõistetud, nähes tema tegevuses isiklikku, avantüristlikku intrigandilisust.

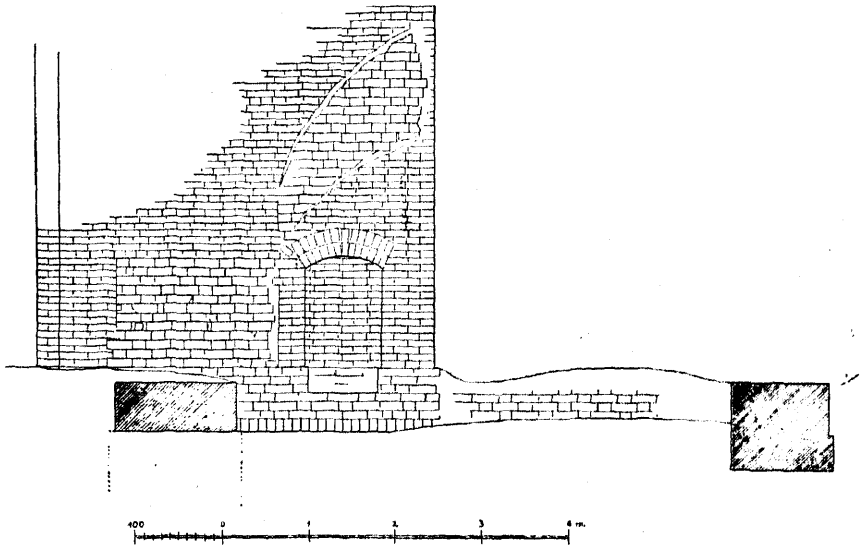
Lisa XVIII sajandi Liivimaa ajaloole on annud ka Dr. Alexander von Tobien kirjutises: „Die Livländer im ersten russischen Parlament (1767—1769)“, kus lähemalt käsitletakse Liivimaa saadikute tegevust keiserinna Katarina II poolt kokkukutsutud Seadusandvas Kogus. Neil tuli Vene saadikute pealetungimiste vastu kaitsta Liivimaa omavalitsust ja iseolu, mis tol ajal baseerus kitsal seisuslikul alusel, nagu see välja arenes Peeter I poolt Liivimaa aadlile antud kapitulatsioonide najal. Kirjutis on huvitav, kuid mitte vaba tendentsilisusest. Ka puuduvad autori poolt mainitud kirjanduse hulgas mõned uurimused, nagu Smigrodski oma j. t.

Liivimaa keskaegset agraar ja sotsiaalolukorda püüab selgitada Dr. Astaf v. Transehe-Roseneck uurimuses: „Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit in Livland“. Transehe on juba varemini nende küsimustega tegemist teinud, avaldades juba 1890. a. Strassburgis oma väitekirja „Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert“. Samuti kui see töö, on ka autori käesolev uurimus tendentsiline ja ühekülgne, mis muidugi autori tulemuste väärtust kahandab. Kõneledes eessõnas pärismaalaste poliitilisest, majanduslikust ja ühiskondlikust arenemisastmest, toetub autor end oma endisele sisult hämaramale ja tendentsilisele kirjutisele: „Die Eingeborenen Alt-Livlands im 13. Jahrhundert“ (Baltische Monatschrift, Band 43, 1896), mitte arvestades uuemate uurimuste tulemustega arheoloogia ja etnograafia alal, nagu seda on tuntud Soome etnograafi Sireliuse ja arheoloog Tallgreni tööd. Et siin ruumi puudusel võimatu pikemalt jälgida Transehe-Rosenecki väiteid ja tulemusi ja näidata nende puudulikkust, siis jääb see edaspidiseks. Väiksematest artiklitest võiks mainida Dr. jur. August von Bulmerincqi oma „Das Münzwesen der Stadt Riga am Ausgang des 16. Jahrhunderts“, milles käsitletakse lähemalt Riia rahaloõmist mõlema Riia isanda peapiiskopi ja ordumeistri all XV sajandi lõpul ja Bernhard Hollanderi kirjutist: „Dr. Johann Christoph Brotze als Pädagog und als Geschichtsforscher“, mis esitab ülevaate selle hoolika mehe tegevusest pedagoogina ja ajaloolasena Brotze tegevus ajaloolasena, eriti suurte ajaloo uurimusele tarvilikkude materjalide kogujana, on meile väga tähtis, sest Brotze on järele jätnud suured käsikirjalised materjalide kogud. Oma artikli lisas toobki Hollander Brotze manuskriptide ja kogude nimistu mitmesugustes raamatukogudes, muu seas ka Tartu ülikooli ja Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus. Samuti on toodud ka Brotze nende teoste nimistu, mis ta ise avaldanud või mis peale tema surma avaldatud. Juba sellestki lühikesest ülevaatest võime näha, kui võra suurt huvi pakub meie ajalooarrastajatele „Mitteilunge“ asja ilmunud 23. anne.

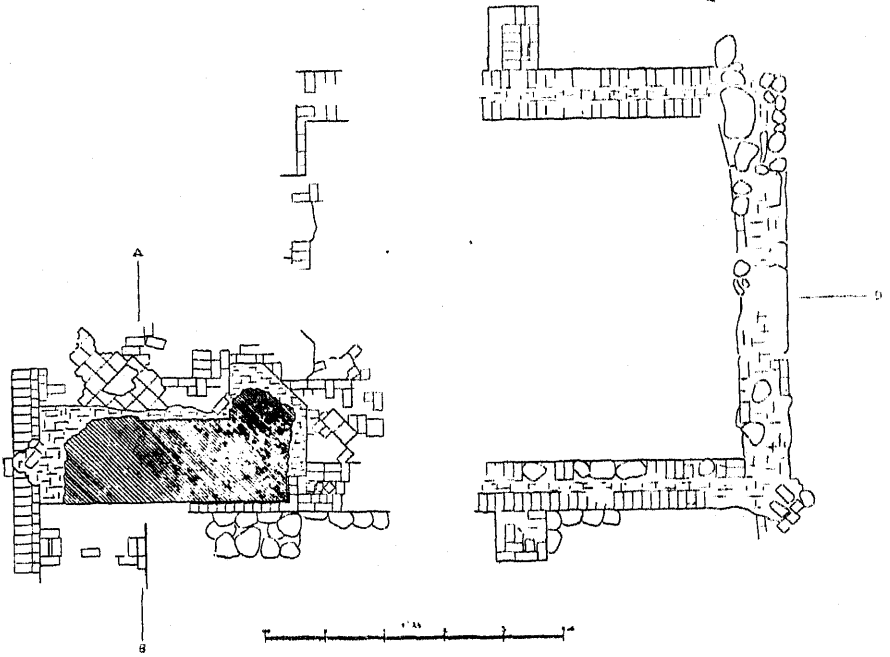
H. S.

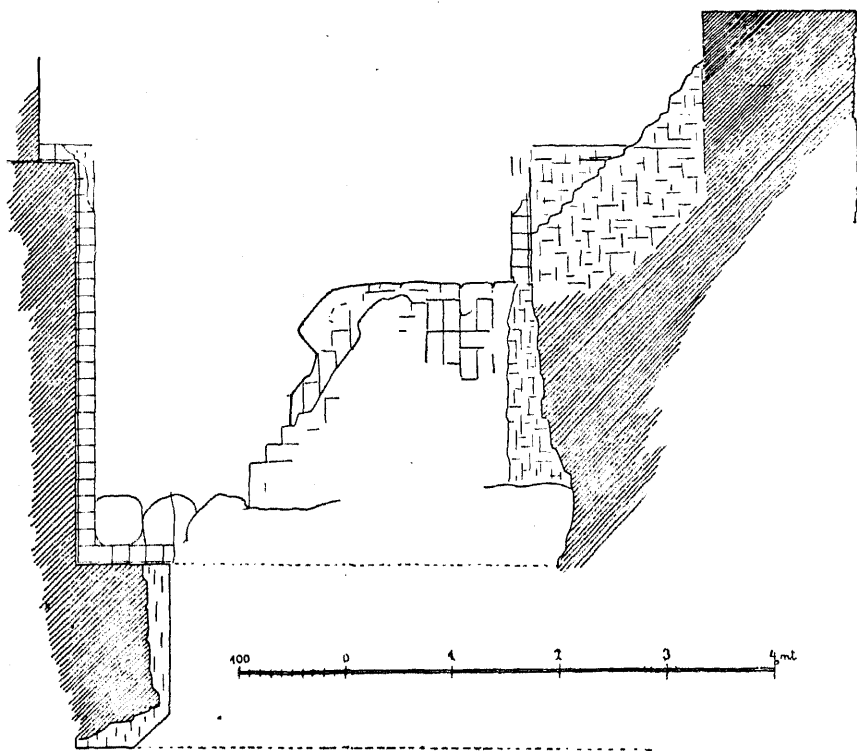

3

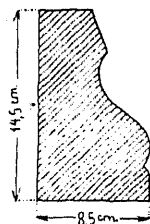
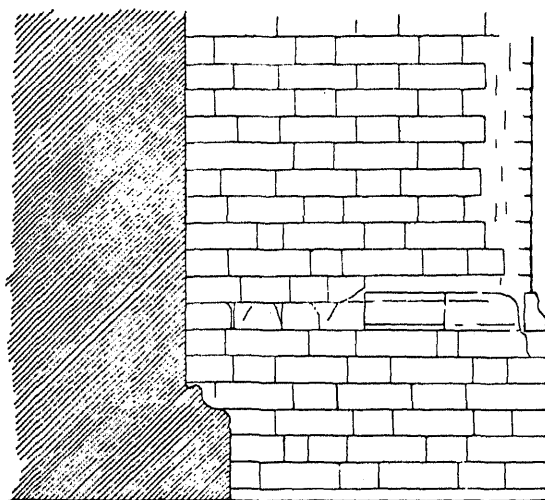

4

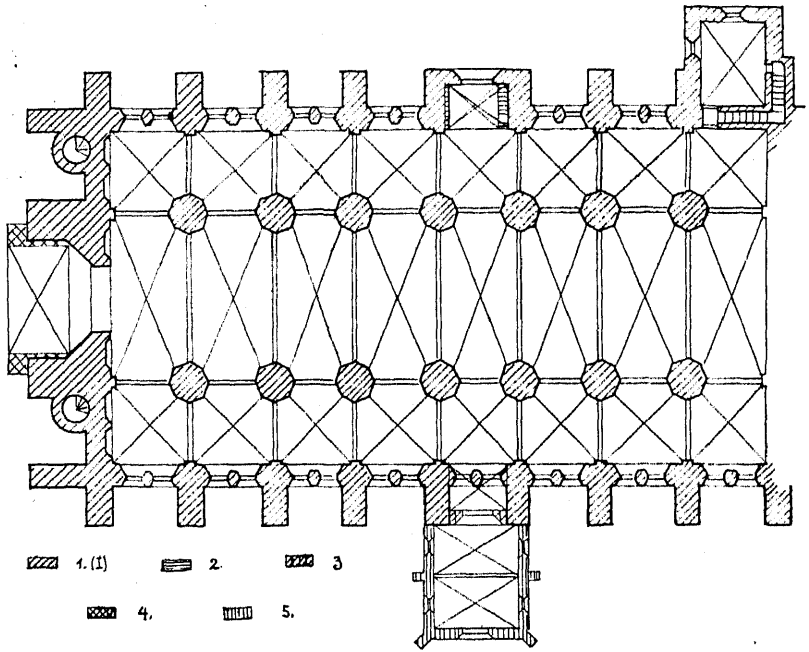

5

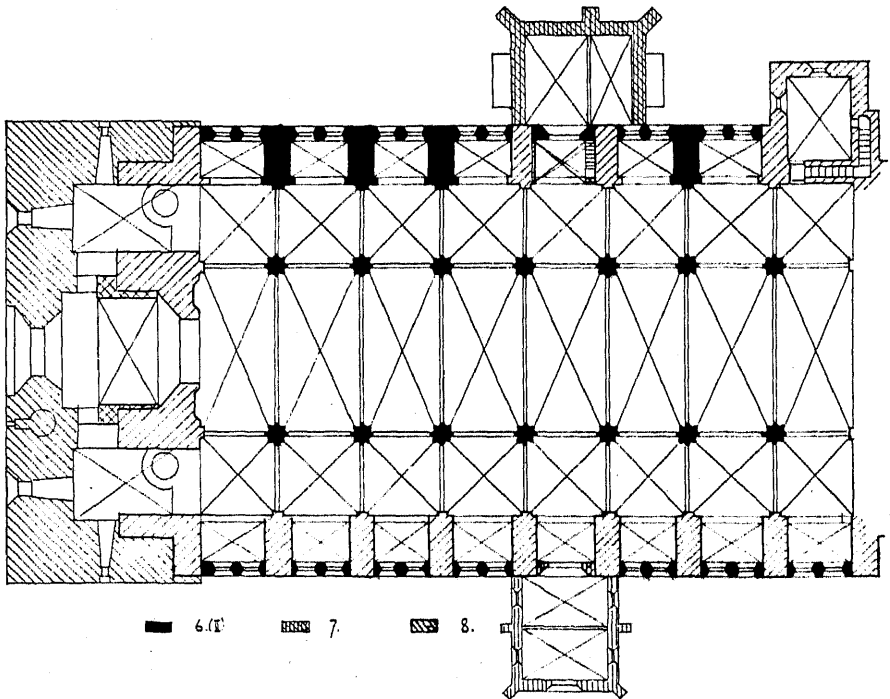

6

7

8

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab käesoleval aastal suurendatud kujul (15 trüki-poognat senise 10 asemel aastas) oma ilmutist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiema ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib »Ajalooline Ajakiri« nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on »Ajaloolises Ajakirjas« kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, prof. J. Kõpp, E. Laid, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, prof. H. Oldekop †, H. Ottenson, prof. A. Pridik, dots. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, J. Vasar, dr. E. Virányi, dr. Fr. Westling † (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen † (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: prof. W. Süss, G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

Ajaloolise Ajakirja tellimishind: 240 marka aastas. Üksik number 70 marka. Kuulutuste lehekülge — 1000 marka, 1/2 lehekülge — 500 marka jne.

Tallus asub: Tartu, K.-Ü. »Loodus«, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub oktoobrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. Järgmisi aastakäike on veel saada, 1923. aastakäik — à 160 marka, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 200 marka.